

Antal Miklós

Több ösztinteseget, új közgazdaságtant!

A gazdasági növekedés meghaladásának stratégiái

Absztrakt: Gazdasági tevékenységeink ökológiai és éghajlati katasztrófát indítottak el. A szakirodalom szerint a nemzetközileg elfogadott fenntarthatósági célok elérése valószínűtlen a termelés és fogyasztás csökkentése nélkül. A főáramú közgazdaságtan és politika a gazdasági növekedésre mégsem az élhető és békés jövőt fenyegető veszélyforrásként, hanem alapvető és pozitív célként tekint. Miért? Bár a termelés és fogyasztás további növelésének jóléti hatása a gazdag országokban nem egyértelmű, hiánya jelentős társadalmi csoportoknak okoz komoly problémákat: függőségi helyzetben vagyunk. Ez a cikk áttekinti a gazdasági növekedéstől való függés legfontosabb okait és az enyhítésüket célzó – növekedésen túli – gondolkodás főbb irányait. A maitól sokszor radikálisan különböző megoldások sok bonyolult kérdést vetnek fel. Ezek kapcsán a tudományos működés helyreállításához és a problémák konstruktív kezeléséhez nyílt, átlátható vitára van szükség, a környezeti és társadalmi aspektusokat egyaránt figyelembe véve. Mivel jelenleg a gazdasági növekedés támogatói alapvetően hallgatnak a paradigma fenntarthatatlanságáról, és intenzív társadalmi vita sem folyik a lehetséges kiutakkal kapcsolatban, a cikk explicit célja a szakmai és nyilvános vita élénkítése.

Kulcsszavak: gazdasági növekedés, környezeti válság, fenntarthatóság, növekedésen túli közgazdaságtan, nemnövekedés

1. Bevezetés

Évszázadok óta olyan hatalmak vannak globálisan domináns helyzetben, melyek formális gazdasági rendszerében a termelés és a fogyasztás alapvetően növekvő pályán van (DeLong 2016). Ugyanúgy igaz ez az európai kontinens országaira és a brit birodalomra az ipari forradalom óta, mint az amerikai és orosz irányítású rendszerekre a huszadik században vagy a kínai gazdaságra a huszonegyedik század elején. A növekedés a gazdasági és politikai siker alapvető eleme, majdhogynem szinonimája lett (Schmelzer 2015).

Az egyes szereplők sikere azonban kollektív kudarc felé is vezethet. Legalább 1968 óta széles körben ismert, hogy korlátos, közös használatú erőforrásokra alapuló termelés esetén az egyéni haszon maximalizálása másoknak olyan nagy kárt okozhat, hogy az egyéni szinten racionálisnak tűnő viselkedés az erőforrások túlzott használatához, majd a termelés összeomlásához vezethet (Hardin 1968). Az 1970-es évek elején „A növekedés határai” című jelentés világított rá arra, hogy ez a gondolatsor globális szinten is releváns: a környezeti és társadalmi rendszerek összeomlása bekövetkezhet, sőt, exponenciális növekedés esetén ez valószínűsíthető (Meadows et al. 1972). A jelentés nagy érdeklődést váltott ki megjelenésekor, majd némiképp háttérbe szorult. Fő üzenete a növekedésen alapuló gazdasági modell fenntarthatatlanságáról a főáramú diskurzusban csak a felszín alatt rejtőző kétségként maradt fenn (Meckling és Allan 2020).

A huszonegyedik század elejére azonban egyre világosabb, hogy az ökoszisztémák összeomlása már zajlik. A természeti erőforrások szinte korlátlan helyettesítésének gondolata (Solow 1974) a valóságban nem realizálódott, helyette mind az emberiség anyag- és energiafelhasználása, mind a káros anyagok kibocsátása növekedést mutat, vagy legalábbis fenntarthatatlanul magas szinten áll (Steffen et al. 2015). Bolygónk fizikai és kémiai szempontból átalakul: a talaj pusztulása globális problémává vált (Bai et al. 2008) vizeinkben halmozódik a hulladék (Eriksen et al. 2014), a légkör összetétele veszélyes ütemben változik (Monks et al. 2009). A nem emberi élet tere zsugorodik: a szárazföldi emlősök össztömegének néhány százalékát teszik ki a vadállatok – az ember és háziállatainak részesedése bőven 90% fölötti (Bar-On, Phillips és Milo 2018). Az élővilág változatossága a természetközeli ökoszisztémák kiterjedésével együtt drasztikusan csökken (IPBES 2019; WWF 2020).

Hogy az ökológiai válság milyen időtávlatban és milyen módon fenyegeti az emberi jóllétet, nehezen számszerűsíthető. Talán épp emiatt sem a jelen veszteségei, például a természettel való kapcsolatunk gyengülése, sem a természeti rendszerek gazdasági hasznainak potenciális elvesztése nem volt elég ahhoz, hogy a növekedési modell feladásának gondolata új erőre kapjon. Az éghajlatváltozás valamivel jobban számszerűsíthető kockázatai, illetve az emberi életfeltételek radikális átalakulásának már ebben az évszázadban reális esélye azonban hozott némi változást. Mind a kutatók, mind az aktivisták között erősödtek azok a hangok, melyek szerint a gazdasági modellt alapjaiban kell újragondolni. Ma már egyáltalán nem világos, hogy a fogyasztás növekedésével járó hasznok a gazdag országokban is nagyobbak-e, mint az ebből származó károk (Daly 2014).

Ez az írás áttekinti, hogy hol tart ma a gondolkodás a növekedésen túli gazdasági rendszerekkel kapcsolatban (2. fejezet), majd elemzi, hogy miért és hogyan folytatódhat a növekedési vita (3. fejezet). A 2. fejezet bemutatja, hogy a növekedési modell kritikussai szerint miért kell meghaladni a jelenlegi paradigmát (2.1), hogy ez miért olyan nehéz (2.2), illetve hogy milyen irányokba mutatnak a megoldási javaslatok és kutatások (2.3). Mivel – különösen a megoldási javaslatok esetében – egy nagyon szerteágazó, számtalan kérdést érintő és nehezen körülhatárolható területről van szó, az itt alkalmazott módszertan pedig nem szisztematikus, az áttekintés nem ad teljes vagy objektív képet. Könnyen lehet, hogy más témák is figyelmet érdemelnének, és egészen biztos, hogy az idézett szerzőkön kívül sokan mások is jelentősen hozzájárultak a közös gondolkodáshoz (sőt, ők vannak túlnyomó többségben, hiszen a legtöbb növekedésen túli kérdést feszegető cikk korábbi kutatási irányokba ágyazódik be). Bár ez az áttekintés óhatatlanul töredékes – hatalmas témák kapnak egy-két bekezdésnyi figyelmet –, a rendszerszintű gondolkodás mégis szükséges: néhány alapvető következtetés levonható a növekedési paradigmára és az erről folyó (vagy nem folyó) társadalmi párbeszédre vonatkozóan. A növekedési vita jövőjéről szóló 3. fejezet megközelítése elméleti, célja pedig az, hogy gondolkodási keretet adjon a jövőben remélhetőleg megélnékvül vita számára. A cikk konklúziója (4. fejezet) az, hogy az őszinte vita hiánya az élővilág jelentős része számára a pusztulás kockázatát hordozza, az emberek egy részének életét, másik részének életminőségét fenyegeti, és ebben a közgazdász társadalom, valamint a gazdasági és politikai elit felelőssége rendkívül nagy. Széles körű társadalmi vitára van szükség annak érdekében, hogy esélyünk legyen konstruktív módon újragondolni alapvető értékválasztásainkat és gazdasági-politikai rendszereink működését.

2. A gazdasági növekedésen túl

2.1 A gazdasági növekedés környezeti kockázata hatalmas

A gazdasági növekedésen alapuló rendszerekben explicit cél, hogy évente néhány százalékkal nőjön a termelés és fogyasztás pénzben kifejezett összértéke. Amennyiben ezt a célt nem sikerül elérni, vagyis a növekedés üteme folyamatosan csökkenni fog, akkor rövid időn belül a növekedési logikán túlmutató stratégiákra lesz szükség (Jackson 2019; Turner 2017). Ha viszont sikerül elérni a célt, a növekedési pálya exponenciális lesz. Évi 2%-os növekedés esetén például a gazdaság százévenként bő hétszeresére nő. Ötszáz év alatt – ami a gazdasági rendszerek életében nem felmérhetetlenül hosszú idő (egy-egy épületeink idősebbek ennél) – a növekedés majd húszszereztes. Mivel a mainál húszszereztes nagyobb gazdasági teljesítmény nem tűnik reálisnak ugyanezen a bolygón (de még néhány más bolygót meghódítva sem), felvetődik, hogy nem csak a növekedési modell feladásának időpontja-e a kérdés az emberiség számára.

De vizsgáljunk rövidebb időtávokat, hogy a jelenre vonatkozó következtetéseket vonhassunk le! Ahhoz, hogy a környezeti hatások a nemzetközi környezetvédelmi egyezményekben foglaltaknak megfelelően jelentősen csökkenni tudjanak, az egységnyi termelésre és fogyasztásra jutó káros hatásoknak a gazdasági növekedés üteménél jelentősen gyorsabban kellene csökkenniük. Kérdés, hogy ez mennyire reális. A választ érdemes két részre bontani: *mit mutatnak a múlt tendenciái* (hogyan függött össze a gazdasági teljesítmény a környezeti hatásokkal), és *ezekben a tendenciákban milyen változások várhatók* (mekkora az esélye annak, hogy radikálisan felgyorsuljon a zöldülés)?

A múltban megfigyelt különféle környezeti hatásokra vonatkozóan már igen sok kutatási eredmény született. 2020-ban több nagy áttekintő cikk is megjelent a témában. Az egyik 179 korábban publikált kutatás eredményeinek elemzése alapján arra jutott, hogy a gazdasági növekedés és a környezeti hatások olyan gyors szétválása, amilyenre napjainkban szükség lenne, a történelmi adatok között sokkal inkább kivétel, mint szabály (Vadén et al. 2020). Ha egyes országokban és időszakokban egyes környezeti erőforrások használatát vagy egyes környezeti hatásokat sikerült is kellő hatékonysággal leszorítani, az ellenkezője sokkal gyakoribb. Globálisan mind az erőforrások felhasználása, mind a környezeti hatások esetében messze elégtelen a gazdasági aktivitás zöldülésének sebessége.

Gyakorlatilag ugyanez az eredménye egy másik, még nagyobb, 835 cikket áttekintő irodalmi összefoglalásnak is (Haberl et al. 2020). Ahogy ezt már korábban is sejteni lehetett, a főáramú közgazdaságtan elméleti konstruktuma, a környezeti Kuznets-görbe, mely szerint a gazdasági növekedés magával hozza a környezeti problémák megoldását, jellemzően nem tükrözi a valóságot (Stern 2004, 2017). Más szóval a nagy nemzetközi szervezetek (ENSZ, OECD, Világbank) gazdasági növekedésen alapuló környezeti stratégiáinak sikeréhez globálisan soha nem látott sebességű hatékonyságjavulásra lenne szükség (Hickel és Kallis 2020).

Természetesen ennek megvalósulását elméletileg kizárni nem lehet. A kockázatok azonban több okból is rendkívül magasak (Antal és van den Bergh 2016; Parrique et al. 2019). Egyrészt a világ környezetileg kevésbé hatékony régióinak súlya növekszik a termelésben és fogyasztásban, ami a globális átlagokat rossz irányba tolja. Másrészt hatalmas tehetetlenségű infrastruktúrális rendszereket kell átalakítani: évtizedekig, néha évszázadokig használt infrastruktúrát (erőműveket, közlekedési rendszereket, épületeket) kellene átépíteni még a tervezett élettartamuk vége előtt (Pfeiffer et al. 2016; Tong et al. 2019). Harmadrészt a kulturális rendszerek inerciája is nagy: a berögzött szokások megváltoztatása konfliktusokkal teli, politikailag nehéz folyamat (például Kollmuss és Agyeman 2002). Negyedrész igen erős érdekcsoportok akadályozzák a változást: a világ legnagyobb értékű cégei közül több is a mostani rendszer fennmaradásában érdekelt (például a Saudi Aramco vagy az Exxon pénzre akarja váltani az olajkészleteit, még ha ez drasztikus éghajlatváltozást okoz is), és erejüket a politika és a társadalom befolyásolására használják fel (Carroll et al. 2018; Supran és Oreskes 2017, 2020). Ötödrész a környezetpolitika hatékonysága sokszor nem megfelelő: a saját hasznukat kereső szereplők megkeresik a kiskapukat – vagy a kedvükért nyitva hagyott nagykapukat. Hatodrészt a környezeti hatékonyság növelése az abszolút fizikai limitek megközelítésével egyre nehezebb: az élelmiszer előállításának hatékonysága például nem fokozható a végtelenségig, ami növeli

a termelés területigényét, és hozzájárul a természetes ökoszisztémák visszaszorulásához. Hetedrészt a problémák megoldására tett erőfeszítések könnyen vezethetnek további növekedéshez (például a hatékonyabb járművekkel messzebb utazunk (Schäfer et al. 2009) vagy a problémák áthelyezéséhez (például az elektromos autók kibocsátása csökken, de több ritkaföldfémeket kell bányászni az akkumulátorok miatt) (Kim és van Asselt 2016; Sorrell és Dimitropoulos 2008).

Ahogy Vadén et al. (2020) konklúziójukban idézik: „a gazdasági és környezeti célok egyidejű elérését főleg (vagy teljes egészében) a gazdasági teljesítmény és a környezeti hatások kellően gyors szétválására alapozni közös jövőnk szempontjából rendkívül kockázatos (Antal és van den Bergh 2016)”. Ha nem akarjuk a legfontosabb fenntarthatósági célok elérését és ezzel az emberiség élhető és békés jövőjét nagyon nagy mértékben kockáztatni, akkor a termelést és fogyasztást visszafogó stratégiákra van szükség (Haberl et al. 2020). Ez nem egy radikális csoport elszigetelt véleménye, hanem a kérdéssel foglalkozó szakirodalom fő üzenete, melyet tudósok ezrei mellett (Ripple et al. 2021) az ökológiai és az energetikai/éghajlati rendszerek olyan szakembereinek tolmácsolásában is hallhatunk, mint David Attenborough (BBC 2020) vagy Vaclav Smil (Smil 2019; Watts 2019).

2.2 Ragaszkodni a növekedéshez: a jóllét választása vagy rendszerszintű függőség?

Ha ilyen egyértelműek és nagyok a növekedésen alapuló stratégia kockázatai, akkor felmerül a kérdés, hogy miért nem keressük teljes erővel az alternatíváit. Az országok, országcsoportok és nemzetközi szervezetek miért nem fektetnek hangsúlyt a nem növekedő gazdasági rendszerek kutatására, illetve miért nem kísérleteznek ilyen rendszerek megvalósításával? Ehelyett ma épp az ellenkezőjét teszik: általában kimondott, máskor pedig kimondatlan cél, hogy a gazdaság növekedjen.

Talán annyira jó nekünk, embereknek, a gazdasági növekedés, hogy még ilyen negatív hatásokat és kockázatokat is érdemes vállalni érte? Az előnyökkel kapcsolatban nagyon különböző véleményeket lehet olvasni. Vannak, akik a múlt legfontosabb pozitív tendenciáit, például a várható élettartam erőteljes és hosszan tartó emelkedését (40 év alól 80 év közelébe) a gazdasági növekedésnek tulajdonítják (Brenner 2005). Érvelésük szerint nem lehetett volna felépíteni egy maihoz hasonló egészségügyi rendszert anélkül a technológiai fejlődés nélkül, amely a növekedési logikából adódott. Ha nem akarjuk elveszíteni a hasonló fejlődés esélyét a jövőben, akkor fenn kell tartanunk ezt a logikát. Mások ugyanakkor rámutatnak, hogy csak néhány rendkívül specifikus terület fejlődése szükséges az egészséges élet feltételeinek megteremtéséhez, aminek kevés köze van az aggregált gazdasági mutatók változásaihoz. Magas fogyasztási szinteken a pozitív kapcsolat eltűnik (Bloom és Canning 2007; Preston 1975), sőt, rövid távon a gazdasági növekedésből adódó negatív hatások (légszennyezés, közlekedési balesetek stb.) kimutathatóan növelik a halálozások számát, és ezáltal csökkentik a várható élettartamot (Peeples 2019). Ráadásul a múlt logikája egyáltalán nem biztos, hogy a jövőre is alkalmazható, épp az előnyök és hátrányok arányának potenciális megfordulása miatt.

Az általánosabban értelmezett emberi jóllét többféle objektív és szubjektív mutatóval mérhető, melyek esetében általában az figyelhető meg, hogy a fogyasztás növekedése csak

egy darabig növeli a jóllétet (Kubiszewski et al. 2013). Ezután – hiába magasabb a gazdagabbak jólléti szintje a társadalmon belül – össztársadalmi szinten a jóllét átlagos szintje jellemzően nem változik a további növekedéssel. A jelenséget a szubjektív indikátorok esetében (Easterlin et al. 2010) a magasabb jövedelmi szinthez való hozzászokás és a relatív jövedelem nulla végösszegű játszmainak fontos szerepe magyarázhatja (Clark, Frijters és Shields 2008). Emiatt az egyenlőtlenség növekedése jólléti szempontból nagyon fontos, mind az abszolút értelemben vett szegénység, mind a gazdagok relatív pozíciójának többiekre gyakorolt negatív hatása miatt. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szubjektív jóllét hosszú távú mérése problémás (például egy véges skálán egy idő után képtelenség további pozitív változásokat mérni) (Büchs és Koch 2018), és az erre vonatkozó eredmények is vitatottak (Easterlin 2016, Stevenson és Wolfers 2008), ezért célszerű inkább az objektív indikátorok alapján értékelni a helyzetet, felhasználva a jóllét valamelyik komplex meghatározását (Fuchs et al. 2020; Max-Neef 2010; O’Neill et al. 2018; Schwartz 2012).

Ha az aggregált növekedés jellemzően nem is hoz jobb életet, vagy ez legalábbis kérdéses, a növekedés hiánya okozhat súlyos problémákat. Ha így van, az függőségi helyzetet jelez. Korábbi kutatások sok különböző szinten azonosítottak olyan mechanizmusokat, melyek ebbe az irányba mutatnak (Antal és van den Bergh 2013; Kallis, Kerschner és Martinez-Alier 2012; Richters és Siemoneit 2019; Strunz és Schindler 2018).

- A „több = jobb” szemlélet dominanciája az egyéni fogyasztás területén arra kényszeríti a politikai döntéshozókat, hogy a reálbérek folyamatosan növelni próbálják (Nadeau, Lewis-Beck és Bélanger 2013). A növekedés externális (nem szándékos, közvetlenül meg nem fizetett) költségeit a legtöbbször kevésbé tulajdonítják a kormánynak, mint a reálbérek növekedésének hasznát.
- A társadalmi haladás mérése még ma is sok esetben a termelés vagy fogyasztás összértékével (GDP-vel) történik. Annak ellenére, hogy a GDP a jóllét mérésére alkalmatlan (van den Bergh 2009; Stiglitz, Sen és Fitoussi 2009), a közbeszédben a mai napig nagyon sokan azonosítják a gazdasági növekedést a társadalmi haladással, ami rossz célt határoz meg a politikusok számára. Még rosszabb, amikor hivatalosan is ez a teljesítmény értékelésének alapja például a regionális politikában (Strunz és Schindler 2018).
- A profit elvárása a gazdasági szereplőket külön-külön is növekedésre sarkallja, és ha ezt a többség nem tudja elérni, az elégedetlenséget szül (Lux 2003). Különösen erős a profit elvárása a pénzügyi szektorban: míg termelő vagy szolgáltató tevékenységekből elvileg növekedés nélkül is meg lehet élni (konstans termelés mellett, konstans bevételekkel), addig a pénzügyi befektetések esetében az egyik fő cél éppen a növekedési potenciállal bíró tevékenységek megtalálása és finanszírozása (ezért a pozitív hozamú befektetések túlsúlya nélkül nagyon beszűkülnek a lehetőségek).
- A nyertesek konzervativizmusa bármely rendszer fennmaradását segíti (Powdthavee és Oswald 2014). Az aggregált fogyasztás növekedésének aktuális haszonélvezői számára problémát jelent, ha a növekedés hiányában pozícióik gyengülnek (befektetéseik, részvényeik nem hoznak már annyit). Mivel a rendszer sikeres az anyagi javak abszolút mennyiségének növelésében, és a nyertesek a globalizált rendszerben elég jól el tudják távolítani maguktól a negatív hatásokat, a rendszer tehetetlensége nagy.

- *Az országok közötti rivalizálás* több termelésre ösztönzi a jelentősebb szereplőket, mert a nagyobb gazdaságok politikai súlya is nagyobb (Chaudhry és Garner 2006). A jobb nemzetközi érdekérvényesítési képesség a gazdasági pozíciókon túl a katonai erőtől is függ, amely szintén korrelál a gazdaság méretével – még ha vannak is fontos kivételek. A fegyverkezési verseny korlátozásához hasonló intézkedések nélkül ez a mechanizmus a nagyhatalmak között növekedési versenyt eredményez.
- *A nagy ellátórendszerek fenntarthatósága* gazdasági szempontból kulcskérdés (Bailey 2015; Corlet Walker, Druckman és Jackson 2021). Bármely nagy rendszert (oktatást, egészségügyet, stb.) egyszerűbb gazdasági növekedés mellett finanszírozni, de a nyugdíjrendszer korunk demográfiai változásainak tükrében kiemelkedően fontos. Az előregedő társadalmakban az egy dolgozóra jutó terhek növekednek, amit az egy főre jutó állami bevételek növekedése ellensúlyozhat. Utóbbi azonban sokak szerint a gazdasági növekedés függvénye. További indok lehet a szegénység felszámolásának ígérete, mely több pénzből könnyebben finanszírozható.
- *A gazdasági rendszer instabilitása* (önerősítő folyamatai, ami miatt növekedési és recessziós ciklusok váltják egymást) a társadalmilag fájdalmas recessziók elkerülésére int. Növekedés hiányában a befektetői bizalom csökken, a vállalatok csökkenő hányada tud nyereségesen működni, a munkanélküliség nő, a vásárlóerő csökken – így a demokratikus kormányok újraválasztási esélyei jellemzően csökkennek (Lewis-Beck és Whitten 2013). A növekvő gazdaságok ellenben több hitelt és kedvezőbb feltételekkel tudnak felvenni, ami újabb növekedési motivációt jelent a kormányok számára. Ezen túlmenően erősen vitatott, hogy maga a pénzrendszer – mely a pénzt nagyrészt hitelek formájában hozza létre, és pozitív kamatokat alkalmaz – mennyiben járul hozzá a növekedési kényszerhez (Dittmer 2015; Douthwaite 2006).
- *Növekedés hiányában a munkanélküliség általában nő.* Ha a munkaerő produktivitása nő, ami versengő rendszerben a legtöbb szervezet célja, akkor az össztermelésnek is nőnie kell ahhoz, hogy a munkaórák száma ne csökkenjen. Amennyiben az egy főre jutó munkaórák száma állandó, a növekedés hiánya jellemzően növeli a munkanélküliséget (Ball, Leigh és Loungani 2013; Okun 1962). Ökológiai közgazdászok ezt „produktivitási csapdának” hívják (Antal 2014; Jackson és Victor 2011).

Fontos megjegyezni, hogy ezekkel a mechanizmusokkal, jelentőségükkel és kiküszöbölhetőségükkel kapcsolatban megoszlanak a vélemények (Kallis et al. 2018). Ugyanakkor együttesen minden bizonnyal elég fontosak ahhoz, hogy levonhassuk a következtetést: bár a gazdasági növekedés és a jóllét közötti összefüggés erősen vitatott, hiánya a jelenlegi keretek között számos olyan problémát okoz, amelyek jelentős társadalmi csoportok érdekeit sértik. Tehát a fogyasztás állandó növelése önmagában véve jólléti szempontból nem feltétlen jó, környezeti szempontból kifejezetten rossz vagy legalábbis rendkívül kockázatos, feladni mégis rendkívül nehéz – klasszikus függőségi helyzetről van szó. Ahogy Fisher a legfontosabb növekedésorientált gazdasági rendszerrel kapcsolatban idézi: „könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmus végét” (Fisher 2020).

2.3 Mit kutatnak?

Válaszul a fenti dilemmára egy új irányvonal kezd kialakulni, melynek középpontjában a növekedésen túli világ fenntartható működésének elképzelése áll. Két fő kérdés van. Egyrészt: lehet-e gazdasági növekedés nélkül, illetve az össztermék csökkenése mellett jól élni? Másrészt: hogyan lehet a mostani társadalmi-gazdasági rendszerből indulva eljutni ide? A válasz mindkét esetben szerteágazó, gyakorlatilag minden társadalomkutatási területet érint.

Talán nem meglepő, hogy sem téma szerint, sem időben nem könnyű körülhatárolni, hogy pontosan mi tartozik a fogyasztás növelésén túli világ feltérképezéséhez. Nem egy koherens, közös vízió kidolgozásáról van szó, hanem sok egymással párhuzamosan zajló, kérdésfelvetésében, megközelítésében, módszertanában és irányultságában egymástól jelentősen eltérő kutatás és kísérlet összességéről. Vannak, akik akár évtizedek óta a fenti függőségekhez kapcsolódó kérdéseket vizsgálnak anélkül, hogy kifejezetten a növekedés meghaladását hangsúlyoznák. Mások kimondottan egy állandó állapotú gazdaságot (*steady-state economy*) keresnek (Daly 1991), a növekedésen túli (*post-growth*) (Paech 2017) vagy nemnövekedési (*degrowth*) (Demaria et al. 2013; Kallis 2011; Weiss és Cattaneo 2017) alternatívát hangsúlyozzák, esetleg a GDP növekedésével kapcsolatban semleges álláspontot képviselnek (*a-growth*) (van den Bergh 2011). Olyanok is vannak, akik kifejezetten pozitív szlogent próbálnak használni (például „jóllét növekedés nélkül” [Jackson 2009]), vagy úgy beszélnek ugyanezekről a kérdésekről, hogy a növekedés problémája kommunikációs szempontból nincs a középpontba helyezve (például az „alternatív hedonizmus” irányzata [Soper 2008] vagy a „fánk gazdaság” modellje, amely képtelen a fogyasztás szociális minimumcéljai és a bolygó környezeti maximumai közötti gyűrűben keresi a jóllét lehetőségét [Raworth 2017]).

Az elnevezések főleg kommunikációs szempontból fontosak (Drews és Antal 2016; Drews és Reese 2018; Savin, Drews és van den Bergh 2021), bár valamelyest a kutatási irányokat is befolyásolják, hisz a népszerűbb csoportok több figyelmet és pénzt vonzanak. Mint sok más esetben, az érvényesülés egyik útja a határozottság. A „nemnövekedést” hirdetők például könnyen megjegyezhető, kommunikációs szempontból egyértelmű, harcos ellenpontot képviselnek a növekedési paradigmával szemben. Céljuk nem egyszer inkább a meggyőzés, mint az, hogy új dolgot mondjanak – még a tudományos jellegű kiadványokban is (Morgan 2020). Ezáltal gyakran elmosódik a határ tudomány és aktivizmus között, ami megítélésük szerint nem feltétlen baj, hisz a szétválasztás úgyis mesterséges. Céljuk a környezeti fenntarthatóság, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése és a jóllét növelése a termelés és fogyasztás tervszerű csökkentése által. Hogy pontosan milyen termelés és fogyasztás csökkenéséről van szó, az nem világos (hisz nem mindenre mondanak nemet, ahogy a „zöld növekedést” hirdetők sem mondanak mindenre igent), de főként a baloldali gondolkodású emberek egy része számára ígéretes dolog ennek értelmezése lokális kontextusokban.

A kevésbé radikális irányzat képviselői közül sokan tudatosan kerülnek a megosztó témákat, és kevésbé akarják politikai harc tárgyává tenni a növekedés céljának meghaladását. Helyette olyan társadalmi konszenzushoz keresnek alapokat, melynek már nem része a gazdasági növekedés. Ők is a jóllétnek a fogyasztás növelésétől független lehetőségeit

keresik a gazdag országok kontextusában. A nemnövekedési mozgalomnál kevésbé konfrontatív módon, de ők is vizsgálják azokat a strukturális változtatási lehetőségeket, melyekkel csökkenteni lehetne a növekedéstől való függőséget. Mivel ezek fontos közös pontok, a továbbiakban ezzel, és nem a sokféle kontextusban elképzelt, lokálisan változó tartalmú növekedésen túli jövőképekkel foglalkozom. Természetesen végső soron minden változásnak lesz nagyon fontos lokális vetülete is, ezek azonban túl sokfélék ahhoz, hogy megkíséreljem az összefoglalásukat.

A „*több = jobb*” szemlélet megkérdőjelezése semmiképpen sem új keletű. Az évezredek bölcsességei mellett empirikus kutatási eredmények sokasága mutatja, hogy a materializmusnak nagy ára van (Kasser 2002): az anyagiasságot jellemző több aggodalmaskodás, gyakoribb depresszió, alacsonyabb önértékelés és több kapcsolati probléma csökkenti a jóllét szintjét. A materialista világkép kialakításában jelentős reklámok és ideálok visszaszorítása olyan téma, amely nem kifejezetten a növekedésen túli gondolkodás részeként került be az irodalomba, de teljesen illeszkedik oda (Kasser 2011). Hogy a több pénz hogyan befolyásolja a jóllétet, az attól is függ, hogy egy társadalomban mekkora a relatív gazdagság szerepe. A materialista megfontolások indokoltságát tehát befolyásolja, hogy milyen szabályok érvényesülnek azokon a területeken, ahol nem juthat mindenkinek ugyanolyan színvonal (például a lakhatás esetében, ahol a színvonal az elhelyezkedés függvénye [George 1879; Macfarlane 2017]). További fontos kérdés, hogy egy társadalom mennyire reflektál arra, hogy az egyéni hasznok maximalizálása ösztársadalmi szinten kárt okozhat: hogy ezzel kapcsolatban az emberek mennyire informáltak, milyen az értékrendjük, és milyen válaszok születnek a kisközösségek és az államok szintjén, az meghatározza a kollektív problémamegoldás hatékonyságát (Takács-Sánta 2017; Van Vugt 2009).

A növekedésen túli világ felé való átmenet folyamatának jólléti következményeivel kapcsolatos irodalom ennél sokkal újabb és kevésbé kidolgozott (Büchs és Koch 2018). A sikeresnek tekintett példák (többek között az „átalakuló városok”) bemutatása sokszor anekdotikus, a növekedési logikától való elszakadás mértéke pedig nehezen mérhető. Az átmenet fontos kérdése a veszteségekkel szembeni averzió (Tversky és Kahneman 1991), ami különösen relevánsá teszi azokat a stratégiákat, melyek esetében nem már megszerzett anyagi javakról kell lemondani, hanem valamilyen jövőbeli bevételeket lehet nem anyagi hasznokra váltani (például fizetésemelés helyett több szabadidőt választani). Hasonlóan fontossá válik az átmenet előnyeinek megfelelő kommunikációja. A siker újraértelmezésének folyamata különös jelentőséget ad a normák változására vonatkozó kutatásoknak.

A nem növekedésen alapuló jóllét témája legalább három irányba vezet tovább. Egyrészt oda, hogy hogyan kellene mérni a társadalmi haladást, ha nem pénzürtékekkel, mint a jelenlegi gazdaságtani gondolkodás szerint. Másrészt oda, hogy ha a fogyasztás növelése a profitorientált cégek alapvető célja, akkor ennek a jelenleg domináns működési formának vannak-e alternatívái. Harmadrészt pedig oda, hogy hogyan függ össze az egyéni és a kollektív jóllét, és ezt hogyan lehet jobban megragadni az egyéni szintet hangsúlyozó jelenlegi elméleteknél.

A *társadalmi haladás mérésének* nagyon jelentős irodalma van. Az ökológiai gazdaságtan területén a GDP-vel való mérés kritikáján túl évtizedek óta az alternatívákról van szó (Lawn 2003; Neumayer 2000; Posner és Costanza 2011). Az alternatív kompozit indikátorokon (ISEW, GPI, Happy Planet Index stb.) túl mind a jó élet tradicionális

megfogalmazásai (például Caria és Domínguez 2016), mind a modern társadalmakban való sokdimenziós mérési lehetőségek (például O'Neill et al. 2018) jelentős figyelmet kapnak. Az itteni kutatások általában valamelyik korábban említett jóléti elmélethez nyúlnak vissza, és alkalmazzák azt a jelenlegi helyzetre. Bár az indikátorok sosem lesznek olyan szinten objektívek, mint mondjuk a GDP vagy a jövedelem (hisz maga a jólét sem teljesen objektív fogalom), össztársadalmi célként nyilvánvalóan sokkal relevánsabbak a pusztán gazdasági mutatóknál. Az alacsony fogyasztási, de magas jóléti szint irányába való átmenet megvalósíthatóságát többek között modellezéssel próbálják alátámasztani (Millward-Hopkins et al. 2020).

A *profit elvárásának* problematikája szintén téma a növekedési kényszerről szóló irodalomban (Hinton 2020). A változtatási lehetőségekkel kapcsolatban több, egymástól lényegesen eltérő gondolat létezik. Vannak, akik szerint a cégek mérete rendkívül fontos, mert a kis- és középvállalkozások jelentős része számára sokkal kevésbé cél a növekedés, mint a piaci részesedést fókuszba helyező nagyobbak számára (Gebauer 2018). Ez új aspektusa lehet a nagyobb cégek feldarabolásáról szóló vitának (Chakravorti 2020; Stewart 2019; Warren 2019).

Akárcsak a kapitalizmus egyéb problémáira adható válaszok esetében, vannak olyanok is, akik a tulajdonviszonyok átalakításában látják a legnagyobb lehetőséget (Varufákisz 2019). Ők úgy gondolják, hogy radikálisan megváltozhatnak a vállalati célok abban az esetben, ha a cégeket nem a tőkések, hanem a dolgozók birtokolják (szövetkezeti modell). Az irányítási struktúra demokratizálódásával a pénzügyi szempontok mellé a résztvevők egyéb szempontjai is bekerülhetnek, ami felértékelheti a vállalati kapcsolatokat, és szolgálhatja a fenntarthatóságot (Tencati és Zsolnai 2009). Elképzelhető, hogy a befektetők által elvárt növekedés helyett a közösség hosszabb távú szolgálata kerül a középpontba. Ugyanakkor a növekedési orientáció nem feltétlen szűnik meg: a szövetkezeti modell európai ernyőszerkezete például a zöld növekedést tűzte a zászlajára (Cousin és Martello 2017). Hogy az interneten szerveződő, kevésbé hierarchikus (*peer-to-peer*) gazdasági és munkakapcsolatok hoznak-e változást a motivációk szempontjából, az a közeljövő egyik nyitott kérdése (Kostakis, Roos és Bauwens 2016). Az eddig megvalósult „platformkapitalizmus” által létrehozott egyenlőtlenségek gyors növekedésével egyre nagyobb igény mutatkozik arra, hogy újragondoljuk a munka szerepét, hogy mit tekintünk értéknek, és a munkát hogyan akarjuk honorálni (Gough 2020).

Alapkérdésnek tűnik, hogy bármilyen közösségi tulajdonú és működtetésű rendszer mennyire tud önellátó lenni, vagy mennyire kényszerül a közösségen kívüli gazdasági rendszerben is érvényesülni (Ostrom 2009). Egy időbank esetében például – ahol egymást segítő, egymás számára szolgáltatásokat nyújtó emberek időalapon számolnak el egymással – garantált a kölcsönösség (nem lehet végtelen hitelt felhalmozni), és nincs profitelvű kapcsolat, ugyanakkor vannak olyan termékek és szolgáltatások, amelyeket nehéz ilyen rendszerben biztosítani. Az időalapú elszámolás nem különbözteti meg a munkatípusokat produktivitás szerint, így a produktivitási motivációt is megszünteti, ami alkalmazási körének kiterjesztése szempontjából fontos akadály. Ha azonban az emberi munka termelésben való kiváltásával azoknak a szolgáltató szektoroknak a súlya növekszik, ahol a produktivitás amúgy sem igazán növelhető, és sokszor nem is jól mérhető (például oktató-nevelői, idősgondozási, művészeti, jogi, politikai munkakörök) (Turner 2017), akkor a hasonló

közösségi megoldások erősödhetnek. Tágíthatja az alkalmazási lehetőségek körét minden olyan eszköz, mely a közösségen belüli elszámolás során figyelembe veszi a produktivitást is, például a szívességbankok és a helyi pénzek (Szemerédi és Szigeti 2019). Hogy mindezek a megoldások milyen területen gyengíthetik a profitmotivációt, azt jelentős részben a résztvevők normarendszere és a normasértések szankcionálhatósága dönti el.

Egy másik alternatíva, amivel néhány környezetileg fontos területen próbálkoztak már, a termelés/szolgáltatás mennyisége és a bevételek közötti kapcsolat megszüntetése. Ha egy energiaszolgáltató bevételei nem az eladott energia mennyiségétől, hanem az ügyfelek számától függ, akkor érdekében fog állni a szolgáltatási szint csökkentése. A megvalósítás praktikus nehézségei miatt a kísérleti megoldások egyelőre nem terjedtek el (Eto, Stoft és Belden 1997; Kihm 2009), de nem kizárt, hogy az externáliák megfelelő beárazása változtathat ezen. Bár a gazdaság más szektoraiban is el lehet képzelni olyan rendszereket, melyek valamilyen szükségletek kielégítését az ellátottak száma alapján díjazza (például az orvosi ellátás részben így működik), az átmenet egy ilyen rendszer felé a legtöbb szektorban teljes paradigmaváltást igényelne.

A nyertesek konzervativizmusa – a változatlanágban való érdekeltségük – az egyéni és kollektív jóllét összefüggéseire irányítja a figyelmet. Az országok szintjét tekintve a növekedésen túli gazdaságtan irodalmához sorolható annak a vizsgálata, hogy a globális kereskedelmi rendszerek hogyan szolgálják a gazdagok fogyasztásának növekedését a szegények kizsákmányolása által (Dorninger et al. 2021; Hickel, Sullivan és Zoomkawala 2021). Ennek azért van különös jelentősége, mert ha a negatív hatásokat ugyanazok szenvednék el, mint akik a hasznokat learatják, akkor közel sem biztos, hogy a jelenlegi rendszer változatlanul szorgalmazná a növekedést. Míg a főáramú közgazdász externáliákról – nem szándékolt hatásokról – beszél, a heterodox irányzatok egy szándékos kizsákmányolásra épülő rendszer képét vázolják fel, melyben a kizsákmányolás a gazdasági növekedés feltétele. Így a környezeti és társadalmi igazságosság kérdése a növekedésen túlmutató stratégiáig vezet. A két mozgalom céljai egybeeshetnek (Martínez-Alier 2012), stratégiái azonban jellemzően eltérnek (Rodríguez-Labajos et al. 2019; Scheidel és Schaffartzik 2019; Singh 2019).

Az országokon belüli szintet tekintve is elmondható, hogy a jelenlegi berendezkedés megváltoztatásáért folyó küzdelemben természetes szövetségesek lehetnek mindazok a csoportok, melyek nem tartoznak a nyertesek közé (Hanaček et al. 2020). Nem véletlen, hogy sok a kapcsolódási pont az elnyomott őslakosokról szóló (például Frost 2019; Nirmal és Rocheleau 2019), a feminista (például Dengler és Seebacher 2019) és az osztálykülönbségeket hangsúlyozó marxista irodalommal (például Pirgmaier és Steinberger 2019). A célok azonban csak részben egyeznek, komoly viták forrása például a szocialisták növekedés melletti elkötelezettsége (Kallis 2019) vagy a centralizáció kívánatos mértéke (D’Alisa és Kallis 2020; Exner 2014). A növekedésen túli világ egyik tulajdonsága a többség szerint a relokalizáció (vagy legalábbis a csoportok szerveződésének elősegítése a fizikai vagy virtuális térben), mely egyrészt a közösségi szintű rendszerek működtetéséhez szükséges (Takács-Sánta 2017), másrészt nem ad globális teret a nyerteseknek arra, hogy elzárják magukat a negatív hatásoktól. Ha a termelés és a szolgáltatások nagyobb része történik helyben, az megnehezíti a környezeti és szociális problémák tudatos áthelyezését (Curtis 2003, 2011).

Az országok közötti rivalizálás az elit számára közvetlenül, a többiek számára közvetett módon fontos. Az alapvetően politikai kérdés, hogy hogyan lehetne csökkenteni ezt a rivalizálást és az ebből származó növekedési kényszert, eddig szinte teljesen elkerülte az ökológiai közgazdászok köré csoportosuló, növekedésen túli világról gondolkodó közöség figyelmét. Sem kulcsszavas kereséssel, sem a növekedésen túli világról szóló szakirodalmi áttekintésekben, sem a közelmúlt néhány növekedésen túli kérdésekkel foglalkozó konferenciájának programjában nem könnyű releváns eredményt találni. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy a relokalizáció nem fog olyan sebességgel megvalósulni, a globális gazdasági rendszer nem fog olyan gyorsan és olyan mértékig szétesni, hogy a kérdés elveszítse relevanciáját, és minden gazdasági egység alapvetően befelé figyeljen. Ezért ez a téma a jelenleginél több figyelmet érdemel. Hasznos lenne jobban megérteni, hogy a gazdasági versengésben valóban az össztermék játszik-e kulcsszerepet (Gelb 2011), vagy egyes szektorok nagyságrendekkel fontosabbak másoknál, és hogy ennek tükrében lehet-e akár szektorális szinten korlátozó intézkedéseket hozni. A fegyverkezés korlátozása nyilvánvaló példa, de itt sokkal világosabban látszik, mint más termelő ágazatok esetében, hogy a játszma negatív végösszegű. Jelentős részben nyitott kérdés, hogy a lokális kereskedelmi és környezetvédelmi szabályozások erősítése hogyan hat egyes szektorokban a globális versengésre: egyes erőforrások hozzáférhetőségének nehezítésével csökkenti azt, vagy csak áthelyezi a nyomást más régiókra?

Az eddig felsorolt függőségek és az ezek csökkentését célzó kutatások mind valamilyen társadalmi szereplők vagy csoportok motivációihoz kapcsolódtak. Mi vezérli az egyéneket (több fogyasztás?), a társadalmakat (magasabb GDP?), a gazdasági szereplőket (több profit?), a nyerteseket (stabil pozíció?) és az országokat (nagyobb hatalom?); és milyen strukturális beavatkozásokkal lehet azokat a motivációkat erősíteni, melyek gyengítik a növekedéstől való függést? A következőkben három olyan közvetlen gazdasági jelentőséggel bíró mechanizmus következik, melyek a motivációkon túl jelentős részben intézményi működésekkel kapcsolatosak: hogyan finanszírozza egy ország a nagy ellátórendszereit, milyen kapcsolatban vannak egymással a főbb makrogazdasági változók, és hogyan reagálnak a gazdasági rendszerek a produktivitás változásaira?

A *nagy ellátórendszerek* finanszírozása esetében a növekedés hiányából adódó negatív hatások hosszabb távon jelentkeznek. Az egészségügy, az oktatás vagy a szociális háló sok országban gazdasági növekedés mellett is alulfinanszírozott. Ugyanakkor az abszolút ráfordításokat tekintve így is nagyon jelentős kiadásokról van szó, ezért a finanszírozás kérdése megkerülhetetlen, különösen a csökkenő adóbevételeket feltételező jövőképek esetén (Corlet Walker et al. 2021). A növekedésen túli világot úgy kell kialakítani, hogy ezek a költségek csökkenhessenek (Bailey 2015; Hensher et al. 2020). Az egészségesebb, kevésbé egyoldalú, nem csak a fizetett munkát értékelő életmód az egészségügyi rendszer terhelését csökkentheti (Borowy és Aillon 2017). Van rá történelmi példa, hogy tartós és jelentős gazdasági visszaesés sem feltétlen jár együtt az egészségügyi színvonal romlásával (Borowy 2013). Az erősebb közösségi szerveződés az oktatási rendszer egyes feladatait is átveheti – például a készségfejlesztés vagy a kritikai gondolkodásra való nevelés nem feltétlenül a jelenlegi, nagyrészt frontális oktatásra épülő rendszerben a leghatékonyabb. A rászorulókat egy részének segítése is könnyen elképzelhető lokális, közösségi szinten, ha az embereknek több idejük van egymásra. Ezek a rendszerek több pénzből könnyebben

működtethetők, de nem kifejezetten növekedésfüggők, szemben a legtöbb olyan nyugdíjrendszerrel, melyben a jelen dolgozói fizetik a jelen nyugdíjasait. Ha nem mindenki magának spórol, akkor előregedő népesség mellett kifejezetten nehéz ilyen rendszereket fenntartani az egy főre jutó állami bevételek növelése nélkül (Strunz és Schindler 2018). Csökkenő bevételek esetén elkerülhetetlennek látszik, hogy egyes csoportoknak (például a magas nyugdíjak várományosainak) az érdekei sérüljenek, amennyiben a nyugdíjkiadások költségvetési súlya nem nőhet jelentősen. Fontos politikai kérdés, hogy a vesztesek közül kit milyen mértékig és mivel lehet kárpótolni.

A gazdasági rendszer instabilitása jóval rövidebb távon is alááshatja a növekedésen túli jövőkép támogatottságát, ezért a téma különös jelentőséggel bír. A gazdasági ciklusok enyhítése nem növekedésen túli gondolat; már a bibliai József történetében is megjelenik és legalább Keynes munkássága óta a közgazdaságtan fontos kérdése (Sedlacek 2013). Jelenleg olyan pozitív visszacsatolások működnek a befektetések, a vásárlóerő, a gazdaságban forgó pénz mennyisége, a munkanélküliség és a jövőre vonatkozó várakozások között, hogy mind a pozitív, mind a negatív kilengések automatikusan tovább erősödnek. Az automatikus stabilizációt csak néhány mechanizmus szolgálja, például a munkanélküli segélyek kifizetése (mely recesszió esetén növeli a vásárlóerőt) vagy a progresszív adórendszer (mely expanzió esetén pénzt von el a gazdaságból).

A növekedésen túli világban a pozitív visszacsatolások csökkentése részben azáltal valósulhat meg, ha újra lokálisabbá válik a gazdaságok szerveződése (Latouche 2011). A jelenleg erősen összekötött rendszerek kapcsolatainak gyengülése miatt a főbb gazdasági indikátorok közötti kapcsolatok is gyengülhetnek: a GDP például kevésbé befolyásolja a várakozásokat, hisz nagyobb mértékben helyi (és nem országos vagy globális) szinten dől el a vállalkozások jövője. Hasonlóképpen csökkenhet a makrogazdasági kilátások által erősen befolyásolt befektetésektől való függőség is. A fő kérdés, hogy milyen mértékű relokalizációnak van realitása a különböző szektorokban (Szabó 2014). A legtöbb esetben a lokalizáció ára a szűken értelmezett gazdasági hatékonyság csökkenése, ami magasabb árakban és alacsonyabb fogyasztási szintekben nyilvánulhat meg. A fogyasztás csökkenése azonban korlátozódhat olyan termékekre és szolgáltatásokra is, melyek jóléti szempontból nem esszenciálisak, illetve lehetnek olyan fogyasztási kategóriák, ahol minőségi javulást is jelent a lokalizáció. Emiatt is lehet realitása például az élelmiszerek termelése esetében (Brown és Miller 2008; Réthy és Dezsény 2013), míg a komplexebb termékek (például elektronikai cikkek) gyártása esetében sokkal kevésbé. Hogy a komplexitási skálán meddig juthatnak el a relokalizációs törekvések, az részben a stabil kereslet biztosítását szolgáló rendszerektől, például a termelőkkel hosszabb távon együttműködő vásárlói közösségek megerősödésétől függ (Bakos 2019). Az efféle intézmények a főáramú közgazdaságtan szerint károsak, mert csökkentik a versenyt és a hatékonyságot, míg mások szerint a fenntartható működés fontos építőelemei. Érdemes megjegyezni, hogy a lokalizációs törekvések a társadalmi feszültségek enyhítése (például a munkahelyek megtartása) szempontjából is jelentősek lehetnek, ami nagyban növeli a politikai megvalósíthatóságot.

További kérdés, hogy mely szektorok mennyire járulnak hozzá az instabilitáshoz. Ha a stabilabb szektorok részaránya növekszik, az csökkenti a növekedési kényszert. Mivel a

legalapvetőbb szükségletek kielégítésének igénye nem ingadozik jelentősen, ezek általános biztosításával egyszerre lehet növelni a jólétet és csökkenteni az instabilitást. Alkalmasság lehet erre egy erős jóléti állam vagy egy kevésbé központosított, de hasonló funkciót ellátó rendszer, melyben az alapvető szolgáltatások feltételek nélkül igénybe vehetők (Coote, Kasliwal és Percy 2019). Azokban a szektorokban, ahol jelentős a spekuláció, lehet olyan adókban gondolkodni, melyek csökkentik a spekulatív motivációkat: az ingatlanpiacon például a telekterületek értékének megadóztatása (Henry George-adó), a tőkepiacon a tranzakciós adó (Tobin-adó). A szennyező szektorok ingadozásait erős környezetvédelmi adókkal lehet csökkenteni, melyek gyors növekedés idején visszafogják a termelést, alacsony termelés esetén viszont kevesebb pénzt vonnak el (Antal és van den Bergh 2013).

Radikálisabb megoldás lehet a jövedelem és a vagyon alsó és felső korlátozása (Buch-Hansen és Koch 2019). Ez nem a teljesítményalapú értékelés felszámolását jelentené, hanem annak keretek közé szorítását. Az az egyenlőtlenség, amely a mai jövedelmi és vagyoneeloszlásban megnyilvánul, nyilvánvalóan nem csupán a munka és a társadalmi hasznosság kifejeződése. A rendkívüli gazdagság sokkal inkább a hatalmi pozíció következménye, mely származhat politikai forrásból, korábban megszerzett gazdasági erőből vagy a győztest jutalmazó mechanizmusokból, például a legnagyobb technológiai cégek sikere mögött álló hálózati externáliákból. Ennek tükrében logikus és politikailag sem elképzelhetetlen, hogy a munkára fordított idő mennyisége vagy valamilyen nem piaci rendszer hasznossági értékelése nagyobb szerepet kapjon a javak elosztása során. További alternatíva a munka és a jövedelmek részleges szétcsatolása, például egy feltétel nélküli alapjövedelem formájában. Utóbbi jelentős részben a korábbi generációk által létrehozott eszközök és lehetőségek – a napjainkra elért produktivitási szint – eredményeinek egyenlőbb megosztását jelentené (Lent 2020), amely az eddigi tapasztalatok szerint nem okozza a munka mennyiségének jelentős csökkenését (Gilbert et al. 2018). Amennyiben a tőke kisebb része vár egy szűk elit kezében a megfelelő befektetési lehetőségekre, a gazdasági kilengések is gyengülnek, ráadásul bármilyen kilengés kevésbé okoz társadalmi problémákat, ha egy minimum mindenki számára biztosítva van. Kérdés ugyanakkor, hogy igazságos-e egy ilyen kifizetést adókból finanszírozni (a történelem során volt már olyan szabályozás, amely mindenkinek biztosította a túlélést: a speenhamlandi rendszer Angliában a 19. század elején – a vége katasztrófa lett [Polányi 1944]), hogy nem gyengíti-e a jóléti államot (ha helyette, nem mellette jelenik meg [Coote 2019]), és nem tolja-e a kollektív tárgyalások során az erőegyensúlyt a munkavállalóktól a cégek felé (Krämer 2019). Egy lehetséges válasz, hogy az alapjövedelem forrása a tőke tulajdonjogának részleges állami kézbe vétele legyen: minden részvényaukción során egy politikailag meghatározott százalék kerüljön egy közös alapba, és ennek az osztalékai fedezzék az alapjövedelmet (Varufákisz 2016). Ez morális szempontból érthető, hiszen a tőke hatékonysága mögött jellemzően közfinanszírozású fejlesztések is állnak (Mazzucato 2013), viszont egy ilyen mechanizmus a növekedéstől való újabb függőséget és instabilitást okozhat.

Az a kérdés, hogy a pozitív visszacsatolásokban mekkora szerepe van a jelenlegi pénzrendszernek, rendkívül komplex (Douthwaite 2006, Farley et al. 2013). Mivel a rendszerben forgó pénz nagyobb része nem a jegybank által felügyelt pénznomdában, hanem a kereskedelmi bankok hitelezése során keletkezik, főleg a hitelkihelyezés nagysága – közvetetten pedig a befektetői hangulat – dönti el, hogy összesen mennyi pénz forog a

gazdaságban. Vannak, akik szerint önmagában is növekedési kényszert okoz, hogy a hiteleket kamatostul kell visszafizetni, mert ha a több pénzhez nem tartozik több termelés, akkor infláció várható. Bár ez az érvelés több ponton is megkérdőjelezhető (a hitelek egy részének bedőlése a rendszer természetes működéséhez tartozik, a kamatbevételek is visszakerülnek a gazdaságba, a jegybankok be tudnak avatkozni, stb.), az valószínűsíthető, hogy a befektetői hangulat és a pénzmennyiség közötti összefüggés az önerősítés egyik összetevője. Ezért felmerül a pénzmennyiség közvetlen szabályozásának erősítése, avagy a hitelpénz visszaszorításának lehetősége, amely egyes szerzők szerint hatásosabb eszköz lehet, mint a párhuzamosan működő valuták (kiegészítő pénzek) használata (Dittmer 2013, 2015).

A *munkanélküliség* növekedése talán a legjelentősebb gyakran jelentkező, közvetlen hatása a gazdasági növekedés hiányának (Antal 2014). Nem csak növekedésen túli kérdésről van szó: a válságkezelő módszerek lassan egy évszázada többféle módon is próbálnak reagálni erre. Egy lehetséges megoldás a közfoglalkoztatás növelése. Az amerikai New Dealhez hasonlóan napjainkban is vannak olyan nagy átalakulások, melyek megvalósítása sok munkaerőt tudna felszívni, nem véletlen a Green New Deal kezdeményezések aránylag magas népszerűsége (Teirstein 2019). Energiahatékonysági programok keretében házak szigetelése vagy egy új energiarendszer kiépítésének részeként megújuló energiaforrások telepítése ilyen feladat lehet, de akár a számtalan illegális hulladéklerakó felszámolása is szóba jöhet. A közmunka hátránya, hogy hatékonysága erősen függ a megvalósítás intézményi és szociokulturális háttérétől, illetve hogy politikai célra is felhasználható, ha a közmunkások a helyi hatalomtól függő helyzetbe kerülnek (Stubnya 2015). Az is kérdés, hogy milyen időtávban reális a közmunka magas részaránya: folyamatosan növekvő munkanélküliség nem kezelhető így a szocializmus problémáinak veszélye nélkül. Elképzelhető viszont, hogy – az eredeti New Dealhez hasonlóan – átmenetileg most is jelentős szerepe legyen ennek a megoldásnak.

Hasonló, de radikálisabb elképzelés a foglalkoztatás garantálása (Alcott 2013). Mivel ebben az esetben a munka mindenki számára elérhető lehetőség lenne, politikai célra kevésbé használható, és – elsődleges hatását tekintve – a megélhetés biztonságát nyújtaná az embereknek. A hatékonysági és hasznossági dilemmákon túl a legtöbb kérdés az indirekt hatásokkal kapcsolatban merül fel: hogyan hatna például a for-profit szektorban elérhető bérekre, és gerjesztené-e az inflációt a finanszírozás költsége? A különböző makroökonómiai iskolák ezekre a kérdésekre eltérő válaszokat adnak: a főáram szerint egy ilyen program nagyon drága lenne, ami állami finanszírozás esetén inflációt okozna, míg például a modern monetáris elmélet szerint az állam saját pénznemében gyakorlatilag korlátlanul tud finanszírozni (Chohan 2020), és az sem egyértelmű, hogy az inflációtól mennyire kell tartani (Vague 2017).

Egy másik stratégia lehet az ökoszociális adóreform, melynek részeként a munkára rakódó terheket fokozatosan átterhelik a környezeti erőforrások felhasználására (és a szennyvezetésekre, amelyek a „tiszta környezet” felhasználásaként értelmezhetők). Ennek következményeképpen a két termelési tényező aránya a munkaerő javára változhat, és állandó össztermelés mellett sem kell csökkennie a felhasznált munkaerőnek, ha nő is a produktivitás – közben pedig a környezeti terhelés csökkenhet. Azzal kapcsolatban megoszlanak a vélemények, hogy egy ilyen reform mekkora produktivitásváltozásokat tud ellensúlyozni

(valószínűleg nem túl nagyokat), de a szakirodalom jelentős része évtizedek óta javasolja az efféle reformokat (de Mooij 1999).

Egy harmadik, az ökológiai közgazdaságtani szakirodalomban és a közbeszédben is nagy érdeklődésre számot tartó stratégia a munkaidő csökkentése, mely a produktivitás növekedését nem a fogyasztás növelésére, hanem a munkaidő csökkentésére használná fel. Ez a stratégia a legtöbb fenntartható jövőkép és gazdasági modell egyik alapeleme (Bregman 2018; D'Alessandro et al. 2018; Victor 2008). Politikai realitását nemcsak az támasztja alá, hogy a technológiai jellegű környezetvédelmi stratégiákkal szemben társadalmi és jóléti szempontból is pozitív hatásai lehetnek (több idő a családra, barátokra, társadalmi részvételre), hanem az is, hogy jelenleg is komoly küzdelmek folynak a csökkentés lehetőségének kiharcolásáért, többek között a legjelentősebb szakszervezetek részvételével (Edmond 2020). Kulcskérdés, hogy milyen típusú munkaidő-csökkentésről beszélünk: milyen mértékű a csökkentés, egyéni vagy kollektív, hogyan változik a fizetés, mikor lehet felhasználni a plusz szabadidőt, milyen időtávra szól?, stb. Mind a csökkentés praktikus és politikai megvalósíthatósága, mind a várható környezeti és jóléti hatások függni fognak ettől (Antal et al. 2021; Spiegelaere és Piasna 2017). A szakirodalom két leggyakrabban vizsgált kérdése, hogy ki választja a munkaidő csökkentését, és milyen hatása lesz az életére (Gerold és Nocker 2018; Hanbury, Bader és Moser 2019). További érdekes témák, hogy hogyan változik a munkaidő mérhetősége (akkor lehet szabályozni, ha mérhető marad – különben kulturális kérdéssé válik), hogy előrevetít-e politikai változásokat a munkaidővel kapcsolatos nemzetközi diskurzus, hogy a munka különböző funkcióit mi helyettesítheti, és hogy milyen pszichológiai faktorok állnak a munkaidő-döntések mögött.

Végül a produktivitási csapda úgy is megszűnhet, hogy a produktivitás növekedése szűnik meg, például azáltal, hogy a hagyományosan produktivitásra fókuszáló szektorok gépesítése szinte teljesen lezajlik, a maradék munkatípusok esetében pedig ez a mutató már nem lesz releváns – vagy azt nem lehet majd jelentősen növelni. A szektorok közti ilyen eltérést Baumol „betegségnek” tartotta (Baumol és Bowen 1966): míg a gyári munka gyorsulhat, a vonósnégyes munkája sokkal kevésbé, így utóbbiak relatív költsége egyre nőni fog, ahogy az előbbiek olcsóbbá válnak. Korántsem biztos azonban, hogy ez probléma, különösen, ha jóléti szempontból jelentős hozzáadott értéke van a gazdasági szempontból stagnáló szolgáltató szektoroknak. Érdeemes tehát elemezni, hogy a szennyező és kevésbé szennyező szektorokban milyen produktivitási változások várhatók (Hardt et al. 2021).

A fentiekből látható, hogy a növekedésen túli gondolkodás elutasítja a főáramú közgazdaságtan fogyasztáson keresztül hasznokat maximalizáló emberképét. Sokkal kevésbé egyénközpontú, és sokkal inkább csoportok tagjaként tekint az emberre. A társadalmat véletlenül sem képzeli homogén, reprezentatív szereplőkkel leírható rendszernek – az igazságosság kérdése fontos szerepet kap. Különbséget tesz a fogyasztás különböző formái között, egyes típusokat a jólét szempontjából esszenciálisnak, másokat akár károsnak tartva. Értékválasztásai tehát explicitek, az emberek hasznosságról alkotott szubjektív véleményeit nem tartja megismerhetőnek fogyasztási döntések alapján. A technológiával való viszonya ellentmondásos: explicit módon ritkán beszél róla (Kallis et al. 2018), szerepével és szabályozásával kapcsolatban pedig a különböző növekedésen túli javaslatok

nagyon eltérő véleményeket tükrözhetnek (Kerschner et al. 2018): sok szerző hangsúlyozza a „tisza technológiákba” való befektetés fontosságát (például Jackson 2009), míg mások alapvetően bizalmatlanok minden technológiai megoldással szemben (például Heikkurinen 2018). Elemzési módszerei sokszínűek és interdiszciplinárisak, néha kifejezetten a gazdasági gondolkodás szerepének csökkentését javasolja (Roth 2017). Mindezeknek megfelelően javaslatai is teljesen eltérnek a főáramú gazdaságtan irányaitól – jelentős részben épp a jelenlegi gondolkodási, intézményi és társadalmi struktúrák leépítéséről vagy radikális átalakításáról szólnak (Feola 2019). Az átalakulás folyamata mindegyik területen újabb kérdéseket vet fel (Koch 2020) – a jelenlegi rendszerrel való szembenállás (Johnsen et al. 2017), illetve néhány közvetlenebb cselekvési lehetőséget kínáló területen a konkrét változtatások nagy figyelmet kapnak (például a mezőgazdaságban [Gerber 2020; Gomiero 2018] vagy a lakhatás területén [Lietaert 2010]). Van tehát miről beszélni, ha el akarjuk dönteni, hogy érdemes-e túllépni a GDP növelését célzó berendezkedésen.

3. A gazdasági növekedésről szóló vita jövője

A napjainkban kibontakozó ökológiai és éghajlati válság, illetve gazdasági rendszereink növekedéstől való függése rendkívüli dilemmák elé állítja az emberiséget. A növekedési modell fenntartása vagy az attól való elszakadás olyan alapkérdésekkel kapcsolatban is állásfoglalás, hogy mennyit ér a fogyasztás a nem emberi életformák létezéséhez viszonyítva, hogy milyen társadalmi csoportok érdekei mennyire fontosak, vagy hogy mekkora kockázatokat tartunk elfogadhatónak a jövő generációk számára. Felmerül tehát a kérdés, hogy a főáramú közgazdaságtan milyen normatív célok érdekében mit mond a gazdasági növekedési paradigmá jövőjéről.

A válasz meglepő: explicit módon gyakorlatilag semmit. Bár egy ilyen állítást tudományosan igazolni nagyon nehéz, minden bizonnyal nem véletlen, hogy a fent idézett növekedésen túli kérdéseket firtató cikkek egyike sem főáramú gazdaságtani folyóiratban jelent meg (hiába próbálkozott ezzel az idézett szerzők egy része), hogy egyetlen vezetőnek számító közgazdász munkája sincs közöttük (Varufákisz, a főáram ismert kritikusa talán kivétel, de ő sem a növekedés meghaladásáról beszél), illetve hogy a fogyasztás növelésének megkérdőjelezése ma sem érdemi része az általánosan használt közgazdaságtani tankönyveknek. Az OECD több évtizedes késéssel a növekedési kérdés felvetésénél tart (OECD 2020). A válaszokat legfeljebb csak részben, implicit módon kapjuk meg.

A főáramú gazdaságtan nem igazolja, hogy a növekedési paradigmával együtt járó környezeti kockázatok elfogadható szintűek lennének, mégis lépten-nyomon – de főleg recessziók idején – zöld növekedésről beszél (Meckling és Allan 2020), amiből a növekedés melletti elköteleződése válik világossá. A nem emberi életformákra modelljeiben jellemzően erőforrásként tekint, figyelmen kívül hagyva mindazok értékítéletét, akik az emberi használaton kívül is értékesnek látják a természet nem emberi részét (és például katasztrófának, nem csupán gazdasági veszteségnek tartják az egyre nagyobb erdőtüzeket vagy a korallalok pusztulását). A főáramú gazdaságtan a növekedési modell kérdését nem köti össze a vesztesek sorsával (például azoknak az embereknek az életlehetőségeivel,

akiknek eltűnik a lakóhelye az óceánban). A generációk közötti egyenlőséggel kapcsolatban a hosszabb távú hatások a diszkontálás miatt a legtöbb modellben nagyon kis súllyal szerepelnek, a nehezen számszerűsíthető kockázatok pedig sokszor egyáltalán nincsenek figyelembe véve. Így lehetséges például, hogy a 2018-as közgazdaságtani Nobel-díjas William Nordhaus szerint „optimális”, ha a globális átlaghőmérséklet 3.5 fokkal emelkedik a század végéig, hisz ez csak marginális hatással lesz a GDP-re (Nordhaus 2018); miközben az éghajlatváltozással foglalkozó nem közgazdászok szerint a 2 fokos hőmérséklet-emelkedés is túl sok (IPCC 2018), 3-4 fok pedig nagy eséllyel globális katasztrófát okoz (Hickel 2018; World Bank 2012). Bár Nordhaus véleményét – illetve a mögötte álló diszkontálási és kockázat-számszerűsítési módszert – a közgazdász szakmán belül is megkérdőjelezzük (Hänsel et al. 2020; Stern 2007), a növekedési paradigmát nem.

A gazdasági növekedésről tehát a főáramú közgazdaságtanon belül gyakorlatilag nem folyik vita napjainkban. A többség számára tárgyalni is fölösleges, alternatíva nélküli alapértelmezés, hogy az egy főre jutó fogyasztás átlagának növelése elsődleges cél. Amennyiben nem szeretnénk implicit, erősen megkérdőjelezhető feltételezéseik alapján döntéseket hozni az emberiség jövőjének kulcskérdéseivel kapcsolatban, akkor ennek meg kell változnia.

Nyílt, átlátható vitára van szükség, a környezeti és társadalmi aspektusokat egyaránt figyelembe véve. Mivel a növekedési modelltől való elszakadás nehéz, a vitának pedig számos normatív aspektusa van, nem az a cél, hogy mindenki egyetértsen. Legalább három fő témával kapcsolatban elkerülhetetlenek a véleménykülönbségek:

1. Milyen világot szeretnénk (mi változzon és mi ne)? Akarjuk-e olyan gyorsan csökkenteni a környezeti hatásokat, hogy nagy eséllyel elérjük a nemzetközi környezetvédelmi (például biodiverzitási és éghajlati) egyezményekben foglaltakat? Ha nem, akkor mit válaszolunk azokra az érvekre, amelyek az egyezmények megalapozásául szolgáltak? Akarjuk-e tovább növelni a fogyasztást a gazdag országokban? Normatív álláspontokról, értékválasztásokról van szó.
2. Minek a megvalósítása reális technológiai, politikai és viselkedési szempontból? Milyen eszközökkel érhető el az előzőekben meghatározott célok? Mit várhatunk a konvencionális és a növekedésen túli stratégiáktól? Mire alapozzuk a megvalósíthatósággal kapcsolatos véleményünket? A válasz meghatározza, hogy mennyire radikális célokat érdemes kitűzni. A véleményeknek lesznek empirikusan megalapozott részei, de részben a társadalom működésére vonatkozó bizonytalan elméleteken fognak alapulni.
3. Mekkora kockázat fogadható el környezeti és társadalmi szempontból? Mennyire tartjuk jelentősnek az ökológiai rendszerek átalakulásával járó ismert és ismeretlen kockázatokat? Mennyire akarjuk elkerülni a társadalmi átalakulásokkal járó instabilitást? A válasz ismét normatív természetű.

Az a cél, hogy a tudományos és társadalmi vita során ezekről a kérdésekről mindazoknak el kelljen mondaniuk a véleményüket, akik explicit vagy implicit módon a növekedési paradigma fenntartását vagy meghaladását szorgalmazzák – illetve azok is bekapcsolódjanak a vitába, akik egyes stratégiák kapcsán érintetté fognak válni. Ennek számos előnye lenne.

Egyrészt helyreállna a tudományos működés. A továbbiakban nem lehetne válaszok nélkül figyelmen kívül hagyni a növekedési paradigma tudományos megalapozottságú

kritikáit (Daly 2013). A fogyasztás növelésének támogatói rákényszerülnének, hogy – a médiában időnként megjelenő, empirikusan megalapozatlan és tudományos szempontból irreleváns vagy félrevezető írások (például Lomborg 2018) helyett – valódi érvekre valódi érvekkel válaszoljanak. Így rá lehetne mutatni, ha egy vélemény mögött megkérdőjelezhető vagy akár teljesen abszurd feltételezések állnak (ahogy például az éghajlatváltozás esetében Nordhausnál [Keen 2019]). Ez mind a növekedési modell, mind az alternatív stratégiák várható következményeinek jobb megértése szempontjából nagyon hasznos lenne.

Másrészt megváltozhatna az egyes stratégiák megvalósíthatóságáról szóló diskurzus. Jelenleg a zöldek jelentős része nem meri nyilvánosan megkérdőjelezni a gazdasági növekedés létjogosultságát attól tartva, hogy ezzel csökkenti saját hatását, mert nem fogják komolyan venni. Egy nyílt vita során azonban kiderülhetne, hogy a növekedési paradigma fenntarthatóságához szükséges, ennek érdekében alkalmazni tervezett technológiai stratégiák – például a globális légkör összetételének közvetlen szabályozását célzó „bolygómérnöki” módszerek (Anderson 2015) – semmivel sem reálisabbak némelyik növekedésen túli stratégiánál (Antal 2018). Ezáltal tágulna a problémák orvoslása érdekében bevethető eszközök köre.

Harmadrészt jóval demokratikusabb lehetne a közös jövőnkkel kapcsolatos döntéshozatal. Ma általában a rövid távra optimalizáló gazdasági és politikai elit diktálja a fogyasztás növelésével kapcsolatos stratégiákat, részben azért, mert a legtöbb embernek nincs koherens véleménye a témáról (Drews, Antal és van den Bergh 2018; Drews és van den Bergh 2016). A főbb dilemmák alaposabb megértése nélkül esély sincs a demokratikus döntéshozatalra. Ha a nyilvános vita során világosabbá válnak a politikai lépések mögötti értékviszáltságok és a velük járó kockázatok, akkor több embernek alakulhat ki valódi preferenciája, és jobban érvényesülhetnek az etikai megfontolások. A társadalmi diskurzus élénkítése és tudományos megalapozása legitimitást adhat a politikai és civil cselekvés számára, és állásfoglalásra kényszerítheti a mindenkori elitet. Ezzel párhuzamosan világossá válhat, ha a növekedési kérdéssel kapcsolatban is létezik egy tudománytagadó csoport, mely veszélybe sodorja a földi ökoszisztémák és civilizációk jövőjét – katalizálva az ellenük való fellépést.

Tartalmát illetően ennek a vitának – a normatív álláspontok tisztázása után – arról kell folynia, hogy melyik eszköztől mit remélhetünk. Egyáltalán nem biztos, hogy van olyan megoldás, amely egyszerre teljesíti a fenntarthatóság és a megvalósíthatóság követelményeit; biztosat erről senki sem tud (Keyßer és Lenzen 2021). Hogy a jelenleginél alaposabb mérlegelés alapján válasszunk stratégiát, érdemes megvizsgálni és megvitatni többek között a következő kérdéseket:

- Mekkora lehet a növekedési paradigma gazdag országokban történő meghaladásának pozitív környezeti hatása?
  - Mekkora lehet ennek a globális jelentősége különböző időtávok esetében, figyelembe véve az országok gazdasági növekedési üteme közötti eltéréseket?
  - Milyen módon befolyásolja a gazdag országok növekedéssel kapcsolatos stratégiája a többi ország stratégiáját: várható-e, hogy más országok követnék a példát?
  - Milyen növekedésen túli stratégiáknak van jelentős közvetlen környezeti haszna vagy kára? Mi számszerűsíthető ebből, figyelembe véve a rendszerszintű hatásokat is?

- Mely stratégiák segíthetnek megelőzni, hogy később már nehezen átalakítható, fenntarthatatlan rendszerek épüljenek fel?
- Fenntartható vagy fokozható-e gazdasági növekedés nélkül a környezeti hatásokat csökkentő technológiai változás üteme?
  - Ha a zöld szektorok növekedni tudnak, akkor fennmarad-e az itteni innováció?
- Milyen, potenciálisan növekedésen túli célokat is szolgáló stratégiák lehetnek megvalósíthatók a jelenlegi rendszerben?
  - Mely stratégiákra lehet recessziós időszakokban alkalmazható biztosítékként is tekinteni?
  - Mely stratégiák teljesen összeegyeztethetetlenek a növekedési paradigmával?
- Milyen stratégiákat támogathatnak egyaránt a növekedésen túli gondolkodók és a „zöld növekedés” hívei?
  - Milyen pozitív és negatív társadalmi hatások jellemzik az egyes stratégiákat?
  - Mely stratégiák népszerűek, és melyek esetén áll fenn a veszélye, hogy olyan ellenállás alakul ki, amely az egyáltalán nem zöld – akár tudománytagadó – politikai irányzatoknak fog kedvezni?
  - Hogyan változik – például gazdasági krízisek során – az, hogy a potenciálisan növekedésen túli célokat is szolgáló stratégiák mennyire tűnnek megvalósíthatónak?
- Érdemes-e abban reménykedni, hogy a növekedésorientált rendszerben jelentősen megnő a politikai elkötelezettség a fenntarthatósági célok mellett?
  - Mutat-e ebbe az irányba a lobbierdekek, demokratikus nyomások és egyéni meggyőződések változása?
  - Mennyire hagyatkozhatunk az országok több évtizedes távlatban tett vállalásaira, amelyek a korábbiaknál gyorsabb változtatást ígérnek?
  - Mennyire irányadók a tőzsdei értékek változásai?
  - Mennyire ismételhetők meg az egyes országokban elért jelentős részsikerek?

Attól függően, hogy ki milyen következtetésre jut az egyes stratégiákkal kapcsolatban, eltérő vélemények adódhatnak a GDP növelésének kívánatosságára vonatkozóan. Lehetnek olyanok, akik szerint így is, úgy is nagyon nagy eséllyel elbukjuk a nemzetközileg elfogadott környezeti célokat, ezért a legkisebb rosszat kell keresni. Ez akár enyhe GDP növekedés és nagyobb társadalmi stabilitás mellett a zöld technológiák gyors ütemű fejlesztése is lehet, miközben lehet próbálkozni a kevésbé kockázatos növekedésen túli stratégiákkal. Azt is lehet gondolni ugyanakkor, hogy a környezeti célokat feladni óriási felelőtlenség, ami tovább csökkenti a jövőbeli célok melletti elköteleződés komolyságát is. Ebben az esetben a technológiai stratégiák mellett nagyon nagy szerepet kell kapniuk a növekedésen túli stratégiáknak. Egy új típusú gazdasági rendszert kell felépíteni.

4. Konklúzió

Ha környezeti fenntarthatóság alatt azt értjük, hogy sikerül-e elérni az ökoszisztémák megőrzésére és az éghajlat stabilizálására irányuló, nemzetközileg elfogadott célokat, akkor évtizedek óta fenntarthatatlan pályán vagyunk. A fogyasztói társadalom kiterjedésével

párhuzamosan kezdetét vette a Föld többmilliárd éves történetének hatodik tömeges kihalási eseménye, amelyet az emberiség okoz (Barnosky et al. 2011). Egy-két generációs távlatban emberek százmilliói kényszerülhetnek lakhelyük elhagyására az éghajlatváltozás közvetlen hatásai, valamint a gazdasági, etnikai, politikai, vallási és más konfliktusokkal való együttes hatások miatt (Burrows és Kinney 2016). A kockázatok beláthatatlanok. Globális szinten egyelőre a közelébe sem kerültünk a „zöld gazdasági növekedés” állapotának.

A fogyasztás további folyamatos növekedését feltételezve nem látszik olyan politikailag is valószínűsíthető forgatókönyv, amely nagy eséllyel vezetne a biodiverzitás hanyatlásának visszafordításához és az éghajlat stabilizálásához. Az elmúlt évtizedek alatt, amíg a „zöld növekedés” hívei szerint már „csak” politikai akaratra lett volna szükség, a helyzet egyre kilátástalanabbá vált: a legfontosabb globális fenntarthatósági egyezmények célkitűzéseit most már nagyon nagy eséllyel elbukjuk. Azt gondolhatnánk, hogy a folytonos GDP-növekedés fenntarthatóságával kapcsolatos vitának ezzel nagyjából vége, és a közgazdászok jelentős része azon gondolkodik, hogyan lehetne a gazdaságot növekedés nélkül működtetni.

Szó sincs erről. Nemhogy irányváltásig nem jutottunk, de még a vita sem kezdődött el igazán! Az egyre több fogyasztást megcélzó paradigma meghaladása a domináns gazdasági és politikai diskurzusban egyelőre fel sem merül. A legtöbb közgazdász ma is úgy kutatja a GDP-növelés lehetőségeit, és oktatja a jövő gazdasági szakembereit, a legtöbb politikus pedig úgy szorgalmazza a termelést és fogyasztást növelő stratégiákat, mintha nem a földi élet jövője és az emberi civilizációk fennmaradása forogna kockán.

Hogy van-e jobb, kisebb kockázattal járó növekedésen túli alternatíva, arról egyelőre keveset tudunk. Sem az alternatív megoldásokra irányuló kutatás, sem a velük való kísérletezés nem elég intenzív ahhoz, hogy a legtöbb szóba jövő stratégiával kapcsolatban végső következtetésekig vagy nagy rendszereket érintő cselekvésig juthassunk. Ez nem azt jelenti, hogy ilyen kutatások és vizsgálatok nincsenek, csak azt, hogy ami van, az nagyrészt a főáramú gazdaságtani és politikai gondolkodáson kívül zajlik. Ma a tudományos működés csorbát szenved, mert a főáram nem reagál érdemben a kritikára, így esély sincs a közös gondolkodásra. Figyelembe véve a lehetséges paradigmaváltás kapcsán adódó megannyi komplex kérdést, illetve a problémák megoldására rendelkezésre álló kevés időt, ez megengedhetetlen.

Kétségtelen, hogy a termelés és fogyasztás növelésén alapuló világrend gyökeres átalakulása az elmúlt évszázadok egyik legnagyobb hatású változása lenne. Lehet, hogy ez sokak számára nem tűnik reálisnak. Van azonban egy ennél is kérlelhetlenebb realitás: a fizikai és ökológiai rendszereké, melyek szabályait nem mi alakítjuk – átalakulásuk hatásai alól azonban csak ideig-óráig húzhatjuk ki magunkat. Kulcskérdés, hogy ezekben a rendszerekben a stabilitás megőrzéséhez milyen stratégiák vezethetnek rövidebb és hosszabb távon. Szabad-e és lehetséges-e jelentős társadalmi átalakulást szorgalmazni, és ha igen, milyen stratégiákat alkalmazzunk?

Ez a cikk rámutatott arra, hogy miért olyan nehéz elszakadni a gazdasági növekedéstől, majd megpróbálta röviden áttekinteni, hogy milyen főbb irányokban zajlik a jelenlegi paradigmán túlmutató kutatás. A jelent illetően egy olyan gazdasági rendszer képe bontakozott ki, melynek hatásai a jó élet szempontjából megkérdőjelezhetők, ugyanakkor

növekedés hiányában általában jelentős társadalmi csoportok érdekei sérülnek. A függőségi helyzet azt is jelenti, hogy minél később kezdünk foglalkozni az alternatívák bonyolult kérdéseivel, várhatóan annál inkább csak két rossz közül – környezeti vagy társadalmi eredetű katasztrófából – választhatunk.

Ennek tükrében párbeszédre hívom mindazokat a közgazdász és társadalomkutató kollégákat, akik munkája a gazdasági növekedési paradigmára vonatkozik, vagy ezen belül zajlik. Mondják el, hogy ők milyen célok érdekében milyen stratégiákat alkalmaznának, és hogyan reagálnak kutatóként vagy oktatóként a növekedési dilemmára! El tudunk-e jutni oda, hogy a GDP gazdasági szempontból irreleváns mutatóvá váljon, így ne kelljen többé a növelésével foglalkozni? El akarunk-e jutni ide? Miért igen vagy miért nem?

Rajtuk kívül közös gondolkodásra hívom mindazokat, akik valamelyik növekedésen túli stratégiát szorgalmazzák vagy ellenzik. Gondoljuk át együtt, hogy milyen előnyökkel, hátrányokkal és kockázatokkal kell számolni! Teremtünk alkalmat a strukturált párbeszédre, és vizsgáljuk meg, vannak-e közös kiindulási pontok és olyan innovatív stratégiák, amelyek szélesebb társadalmi támogatás mellett segíthetik a környezeti problémák megoldását!

Annak érdekében, hogy ez a cikk valódi tudományos és társadalmi párbeszéd katalizátora lehessen, a kollégákhoz és a nyilvánossághoz fordulok. Jelen írásomat egy közös gondolkodásra való felhívással együtt eljuttatom a legtöbb hazai közgazdaságtani és társadalomtudományi intézet munkatársaihoz, valamint olyan gazdasági, politikai és civil szereplőkhöz, akik résztvevői lehetnek a társadalmi párbeszédnek. A megkeresésekről és a válaszokról beszámolok kutatócsoportunk honlapján (<https://newvisionresearchgroup.wordpress.com/post-growth/>). Ha érdemi válaszokat kapok, akkor nyilvános vitasorozatot kezdeményezek az egyes stratégiákkal kapcsolatban. Amennyiben nem kapok érdemi választ, akkor ez érdemel majd nagyobb médiavisszhangot.

Hogy van-e haszna egy ilyen vitának akkor is, ha rövid távon úgysem hoz gyökeres változást? Talán van. Bár a tudományos működés helyreállítása és a társadalmi diskurzus nem garancia a politikai cselekvés szempontjából, enélkül még kisebb a változás esélye. A paradigmaváltások nem lineáris módon következnek be: ami egy darabig megkérdőjelezhetetlen, visszanézve abszurdnak tűnhet. A termelés és fogyasztás exponenciális növelésének szándéka a környezeti hatásokat jobban ismerők többsége számára már most is annak tűnik.

Köszönöm Vida Gábornak, Köves Alexandrának és Takács-Sánta Andrásnak a kézirat átolvasását és a javaslatokat. A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Lendület programja finanszírozta (a kutatócsoport azonosító száma: 95245).

Hivatkozott irodalom

- Alcott, Blake (2013): Should degrowth embrace the Job Guarantee? *Journal of Cleaner Production* 38: 56–60. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.06.007>
- Anderson, Kevin (2015): Talks in the city of light generate more heat. *Nature News* 528(7583): 437. DOI: <https://doi.org/10.1038/528437a>
- Antal, Miklós (2014): Green Goals and Full Employment: Are They Compatible? *Ecological Economics* 107: 276–86. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2014.08.014>
- Antal, Miklós (2018): Post-Growth Strategies Can Be More Feasible than Techno-Fixes: Focus on Working Time. *The Anthropocene Review* 5(3): 230–36. DOI: <https://doi.org/10.1177/2053019618794212>
- Antal, Miklós és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2013): Macroeconomics, Financial Crisis and the Environment: Strategies for a Sustainability Transition. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 6: 47–66. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2013.01.002>
- Antal, Miklós, és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2016): Green Growth and Climate Change: Conceptual and Empirical Considerations. *Climate Policy* 16(2): 165–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/14693062.2014.992003>
- Antal, Miklós, Barbara Plank, Judit Mokus és Dominik Wiedenhofer (2021): Is Working Less Really Good for the Environment? A Systematic Review of the Empirical Evidence for Resource Use, Greenhouse Gas Emissions and the Ecological Footprint. *Environmental Research Letters* 16(1): 013002. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/abceec>
- Bai, Z. G., D. L. Dent, L. Olsson, és M. E. Schaepman (2008): Proxy Global Assessment of Land Degradation. *Soil Use and Management* 24(3): 223–34. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1475-2743.2008.00169.x>
- Bailey, Daniel (2015): The Environmental Paradox of the Welfare State: The Dynamics of Sustainability. *New Political Economy* 20(6): 793–811. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2015.1079169>
- Bakos, Izabella Mária (2019): A vásárlói közösségek mintázatai és térbeli sajátosságai Magyarországon. Szent István Egyetem, Gödöllő.
- Ball, Laurence M., Daniel Leigh, és Prakash Loungani (2013): *Okun's Law: Fit at Fifty? IMF Working Paper*. WP/13/10. International Monetary Fund.
- Barnosky, Anthony D., Nicholas Matzke, Susumu Tomiya, Guinevere O. U. Wogan, Brian Swartz, Tiago B. Quental, Charles Marshall, Jenny L. McGuire, Emily L. Lindsey, Kaitlin C. Maguire, Ben Mersey és Elizabeth A. Ferrer (2011): Has the Earth's Sixth Mass Extinction Already Arrived? *Nature* 471(7336): 51–57. DOI: <https://doi.org/10.1038/nature09678>
- Bar-On, Yinon M., Rob Phillips és Ron Milo (2018): The Biomass Distribution on Earth. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 115(25): 6506–11.
- Baumol, William J. és William G. Bowen (1966): *Performing Arts, The Economic Dilemma: a study of problems common to theater, opera, music, and dance*. Cambridge, MA, USA: The MIT Press.
- BBC (2020): Attenborough: »Curb Excess Capitalism« to Save Nature. *BBC News*, október 8.
- van den Bergh, Jeroen C. J. M. (2011): Environment versus growth — A criticism of “degrowth and a plea for a-growth. *Ecological Economics* 70(5): 881–90. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.09.035>
- van den Bergh, Jeroen C. J. M. van den (2009): The GDP paradox. *Journal of Economic Psychology* 30(2): 117–35. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.12.001>
- Bloom, David E. és David Canning (2007): Commentary: The Preston Curve 30 Years on: Still Sparking Fires. *International Journal of Epidemiology* 36(3): 498–99. DOI: <https://doi.org/10.1093/ije/dym079>
- Borowy, Iris (2013): Degrowth and Public Health in Cuba: Lessons from the Past? *Journal of Cleaner Production* 38: 17–26. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2011.11.057>
- Borowy, Iris és Jean-Louis Aillon (2017): Sustainable Health and Degrowth: Health, Health Care and Society beyond the Growth Paradigm. *Social Theory & Health* 15(3): 346–68. DOI: <https://doi.org/10.1057/s41285-017-0032-7>
- Bregman, Rutger (2018): Is There Anything That Working Less Does Not Solve? *Economics*. Elérés: 2019. február 25. (<http://economics.com/anything-working-less-not-solve/>).
- Brenner, M. Harvey (2005): Commentary: Economic Growth Is the Basis of Mortality Rate Decline in the 20th Century—Experience of the United States 1901–2000. *International Journal of Epidemiology* 34(6): 1214–21. DOI: <https://doi.org/10.1093/ije/dyi146>
- Brown, Cheryl és Stacy Miller (2008): The Impacts of Local Markets: A Review of Research on Farmers Markets and Community Supported Agriculture (CSA). *American Journal of Agricultural Economics* 90(5): 1296–1302.
- Buch-Hansen, Hubert és Max Koch (2019): Degrowth through Income and Wealth Caps? *Ecological Economics* 160: 264–71. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.03.001>

- Burrows, Kate és Patrick L. Kinney (2016): Exploring the Climate Change, Migration and Conflict Nexus. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 13(4): 443. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph13040443>
- Büchs, Milena és Max Koch (2018): Challenges for the degrowth transition: The debate about wellbeing. *Futures* 105: 155–65. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2018.09.002>
- Caria, Sara és Rafael Domínguez (2016): Ecuador's Buen Vivir: A New Ideology for Development. *Latin American Perspectives* 43(1): 18–33. DOI: <https://doi.org/10.1177/0094582X15611126>
- Carroll, William, Nicholas Graham, Michael K. Lang, Zoë Yunker és Kevin D. McCartney (2018): The Corporate Elite and the Architecture of Climate Change Denial: A Network Analysis of Carbon Capital's Reach into Civil Society. *Canadian Review of Sociology/Revue Canadienne de Sociologie* 55(3): 425–50. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/cars.12211>
- Chakravorti, Bhaskar (2020): Lawmakers Keen to Break up »big Tech« like Amazon and Google Need to Realize the World Has Changed a Lot since Microsoft and Standard Oil. *The Conversation*. Elérés: 2020. december 4. (<http://theconversation.com/lawmakers-keen-to-break-up-big-tech-like-amazon-and-google-need-to-realize-the-world-has-changed-a-lot-since-microsoft-and-standard-oil-143517>).
- Chaudhry, Azam és Phillip Garner (2006): Political Competition Between Countries and Economic Growth. *Review of Development Economics* 10(4): 666–82. DOI: <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1467-9361.2006.00341.x>
- Chohan, Usman W. (2020): *Modern Monetary Theory (MMT): A General Introduction*. SSRN Scholarly Paper. ID 3569416. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Clark, Andrew E., Paul Frijters és Michael A. Shields (2008): Relative Income, Happiness, and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles. *Journal of Economic Literature* 46(1): 95–144. DOI: <https://doi.org/10.1257/jel.46.1.95>
- Coote, Anna (2019): Universal Basic Income Doesn't Work. Let's Boost the Public Realm Instead. *The Guardian*. Elérés: 2021. május 31. (<http://www.theguardian.com/commentisfree/2019/may/06/universal-basic-income-public-realm-poverty-inequality>).
- Coote, Anna, Pritika Kasliwal és Andrew Percy (2019): *Universal basic services: Theory and practice*. Institute for Global Prosperity.
- Corlet Walker, Christine, Angela Druckman és Tim Jackson (2021): Welfare Systems without Economic Growth: A Review of the Challenges and next Steps for the Field. *Ecological Economics* 186: 107066. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107066>
- Cousin, Louis és Laura Martello (2017): *A cooperative vision for the collaborative economy*. Cooperatives Europe.
- Curtis, Fred (2003): Eco-Localism and Sustainability. *Ecological Economics* 46(1): 83–102. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(03\)00102-2](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(03)00102-2)
- Curtis, Fred (2011): Öko-lokalizmus és fenntarthatóság. O. 562–93 in *Globalizáció és fejlődés*, szerkesztette G. Scheiring és Z. Boda. Budapest: Védegylet - Új Mandátum Kiadó.
- D'Alessandro, Simone, Kristofer Dittmer, Tiziano Distefano és André Cieplinski (2018): *EUROGREEN Model of Job Creation in a Post-Growth Economy*. Greens | EFA Group in the European Parliament.
- D'Alisa, Giacomo és Giorgos Kallis (2020): Degrowth and the State. *Ecological Economics* 169: 106486. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106486>
- Daly, Herman (2013): A further critique of growth economics. *Ecological Economics* 88: 20–24. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.01.007>
- Daly, Herman E. (1991): *Steady-state economics*. 2nd edition. Washington, DC, USA: Island Press.
- Daly, Herman E. (2014): *From uneconomic growth to a steady-state economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
- DeLong, Brad (2016): Economic History: The Roots of Growth. *Nature* 538(7626): 456–57. DOI: <https://doi.org/10.1038/538456a>
- Demaria, Federico, Francois Schneider, Filka Sekulova és Joan Martinez-Alier (2013): What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values* 22(2): 191–215. DOI: <https://doi.org/10.3197/096327113X13581561725194>
- Dengler, Corinna és Lisa Marie Seebacher (2019): What About the Global South? Towards a Feminist Decolonial Degrowth Approach. *Ecological Economics* 157: 246–52. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.019>
- Dittmer, Kristofer (2013): Local Currencies for Purposive Degrowth? A Quality Check of Some Proposals for Changing Money-as-Usual. *Journal of Cleaner Production* 54: 3–13. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.03.044>
- Dittmer, Kristofer (2015): 100 percent reserve banking: A critical review of green perspectives. *Ecological Economics* 109: 9–16. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2014.11.006>

- Dorninger, Christian, Alf Hornborg, David J. Abson, Henrik von Wehrden, Anke Schaffartzik, Stefan Giljum, John-Oliver Engler, Robert L. Feller, Klaus Hubacek és Hanspeter Wieland (2021): Global Patterns of Ecologically Unequal Exchange: Implications for Sustainability in the 21st Century. *Ecological Economics* 179: 106824. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106824>
- Douthwaite, Richard (2006): *The Ecology of Money*. Feasta.
- Drews, Stefan és Miklós Antal (2016): Degrowth: A “Missile Word That Backfires? *Ecological Economics* 126: 182–87. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.04.001>
- Drews, Stefan, Miklós Antal és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2018): Challenges in Assessing Public Opinion on Economic Growth Versus Environment: Considering European and US Data. *Ecological Economics* 146: 265–72. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.11.006>
- Drews, Stefan és Jeroen C. J. M. van den Bergh (2016): Public Views on Economic Growth, the Environment and Prosperity: Results of a Questionnaire Survey. *Global Environmental Change* 39: 1–14. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2016.04.001>
- Drews, Stefan és Gerhard Reese (2018): “Degrowth vs. Other Types of Growth: Labeling Affects Emotions but Not Attitudes. *Environmental Communication* 12(6): 763–72. DOI: <https://doi.org/10.1080/17524032.2018.1472127>
- Easterlin, Richard A. (2016): *Paradox lost?* Working Paper No. 16-02. USC Dornsife Institute for New Economic Thinking.
- Easterlin, Richard A., Laura Angelescu McVey, Malgorzata Switek, Onnicha Sawangfa és Jacqueline Smith Zweig (2010): The Happiness–Income Paradox Revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107(52): 22463–68. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1015962107>
- Edmond, Charlotte (2020): Germany Eyes a Four-Day Week to Help Prevent Mass Layoffs. *World Economic Forum*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.weforum.org/agenda/2020/08/germany-four-day-week-industry-covid-19/>).
- Eriksen, Marcus, Laurent C. M. Lebreton, Henry S. Carson, Martin Thiel, Charles J. Moore, Jose C. Borerro, Francois Galgani, Peter G. Ryan és Julia Reisser (2014): Plastic Pollution in the World’s Oceans: More than 5 Trillion Plastic Pieces Weighing over 250,000 Tons Afloat at Sea. *PLOS ONE* 9(12): e111913. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0111913>
- Eto, Joseph, Steven Stoft és Timothy Belden (1997): The Theory and Practice of Decoupling Utility Revenues from Sales. *Utilities Policy* 6(1): 43–55. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0957-1787\(96\)00012-4](https://doi.org/10.1016/S0957-1787(96)00012-4)
- Exner, Andreas (2014): Degrowth and Demonetization: On the Limits of a Non-Capitalist Market Economy. *Capitalism Nature Socialism* 25(3): 9–27. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2014.882963>
- Farley, Joshua, Matthew Burke, Gary Flomenhoft, Brian Kelly, D. Forrest Murray, Stephen Posner, Matthew Putnam, Adam Scanlan és Aaron Witham (2013): Monetary and Fiscal Policies for a Finite Planet. *Sustainability* 5(6): 2802–26. DOI: <https://doi.org/10.3390/su5062802>
- Feola, Giuseppe (2019): Degrowth and the Unmaking of Capitalism. *ACME: An International Journal for Critical Geographies* 18(4): 977–97.
- Fisher, Mark (2020): *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Budapest: Napvilág Kiadó.
- Frost, Karl (2019): First Nations Sovereignty, Environmental Justice, and Degrowth in Northwest BC, Canada. *Ecological Economics* 162: 133–42. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.04.017>
- Fuchs, Doris, Bernd Schlipphak, Oliver Treib, Le Anh Nguyen Long és Markus Lederer (2020): Which Way Forward in Measuring the Quality of Life? A Critical Analysis of Sustainability and Well-Being Indicator Sets. *Global Environmental Politics* 20(2): 12–36. DOI: https://doi.org/10.1162/glep_a_00554
- Gebauer, Jana (2018): Towards Growth-Independent and Post-Growth-Oriented Entrepreneurship in the SME Sector. *management revue* 29(3): 230–56. DOI: <https://doi.org/10.5771/0935-9915-2018-3-230>
- Gelb, Leslie H. (2011): GDP Now Matters More than Force. *Journal of Politics & Society* 22(1): 3–5.
- George, Henry (1879): *Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth: The Remedy*. New York: D. Appleton and Company.
- Gerber, Julien-François (2020): Degrowth and critical agrarian studies. *The Journal of Peasant Studies* 47(2): 235–64. DOI: <https://doi.org/10.1080/03066150.2019.1695601>
- Gerold, Stefanie és Matthias Nocker (2018): More Leisure or Higher Pay? A Mixed-methods Study on Reducing Working Time in Austria. *Ecological Economics* 143: 27–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.06.016>
- Gilbert, Richard, Nora A. Murphy, Allison Stepka, Mark Barrett és Dianne Worku (2018): Would a Basic Income Guarantee Reduce the Motivation to Work? An Analysis of Labor Responses in 16 Trial Programs. *Basic Income Studies* 13(2). DOI: <https://doi.org/10.1515/bis-2018-0011>
- Gomiero, Tiziano (2018): Agriculture and Degrowth: State of the Art and Assessment of Organic and Biotech-Based Agriculture from a Degrowth Perspective. *Journal of Cleaner Production* 197: 1823–39. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.03.237>

- Gough, Ian (2020): In Times of Climate Breakdown, How Do We Value What Matters? *OpenDemocracy*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.opendemocracy.net/en/oureconomy/times-climate-breakdown-how-do-we-value-what-matters/>).
- Haberl, Helmut, Dominik Wiedenhofer, Doris Virág, Gerald Kalt, Barbara Plank, Paul Brockway, Tomer Fishman, Daniel Hausknost, Fridolin Krausmann, Bartholomäus Leon-Gruchalski, Andreas Mayer, Melanie Pichler, Anke Schaffartzik, Tânia Sousa, Jan Streeck és Felix Creutzig (2020): A Systematic Review of the Evidence on Decoupling of GDP, Resource Use and GHG Emissions, Part II: Synthesizing the Insights. *Environmental Research Letters* 15(6): 065003. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab842a>
- Hanaček, Ksenija, Brototi Roy, Sofia Avila és Giorgos Kallis (2020): Ecological Economics and Degrowth: Proposing a Future Research Agenda from the Margins. *Ecological Economics* 169: 106495. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.106495>
- Hanbury, Hugo, Christoph Bader és Stephanie Moser (2019): Reducing Working Hours as a Means to Foster Low(Er)-Carbon Lifestyles? An Exploratory Study on Swiss Employees. *Sustainability* 11(7): 2024. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11072024>
- Hänsel, Martin C., Moritz A. Drupp, Daniel J. A. Johansson, Frikk Nesje, Christian Azar, Mark C. Freeman, Ben Groom és Thomas Sterner (2020): Climate Economics Support for the UN Climate Targets. *Nature Climate Change* 10(8): 781–89. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0833-x>
- Hardin, Garrett (1968): The Tragedy of the Commons. *Science* 162(3859): 1243–48. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.162.3859.1243>
- Hardt, Lukas, John Barrett, Peter G. Taylor és Timothy J. Foxon (2021): What Structural Change Is Needed for a Post-Growth Economy: A Framework of Analysis and Empirical Evidence. *Ecological Economics* 179: 106845. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106845>
- Heikkurinen, Pasi (2018): Degrowth by Means of Technology? A Treatise for an Ethos of Release. *Journal of Cleaner Production* 197: 1654–65. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.07.070>
- Hensher, Martin, John Tisdell, Ben Canny és Craig Zimitat (2020): Health Care and the Future of Economic Growth: Exploring Alternative Perspectives. *Health Economics, Policy and Law* 15(4): 419–39. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1744133119000276>
- Hickel, Jason (2018): The Nobel Prize for Climate Catastrophe. *Foreign Policy*. Elérés: 2020. december 4. (<https://foreignpolicy.com/2018/12/06/the-nobel-prize-for-climate-catastrophe/>).
- Hickel, Jason és Giorgos Kallis (2020): Is Green Growth Possible? *New Political Economy* 25(4): 469–86. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964>
- Hickel, Jason, Dylan Sullivan és Huzaifa Zoomkawala (2021): Plunder in the Post-Colonial Era: Quantifying Drain from the Global South Through Unequal Exchange, 1960–2018. *New Political Economy* 0(0): 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1080/13563467.2021.1899153>
- Hinton, Jennifer B. (2020): Fit for Purpose? Clarifying the Critical Role of Profit for Sustainability. *Journal of Political Ecology* 27(1): 236–62. DOI: <https://doi.org/10.2458/v27i1.23502>
- IPBES (2019): *Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn, Germany: IPBES secretariat.
- IPCC (2018): Global Warming of 1.5 °C. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.ipcc.ch/sr15/>).
- Jackson, Tim (2009): *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*. UK Sustainable Development Commission.
- Jackson, Tim (2019): The Post-Growth Challenge: Secular Stagnation, Inequality and the Limits to Growth. *Ecological Economics* 156: 236–46. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.10.010>
- Jackson, Tim és Peter Victor (2011): Productivity and Work in the 'Green Economy'. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 1(1): 101–8. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2011.04.005>
- Johnsen, Christian Garmann, Mette Nelund, Lena Olaison és Bent Meier (2017): Organizing for the Post-Growth Economy. *Ephemera: Theory and Politics in Organization* 17(1): 1–21.
- Kallis, Giorgos (2011): In defence of degrowth. *Ecological Economics* 70(5): 873–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2010.12.007>
- Kallis, Giorgos (2019): Capitalism, Socialism, Degrowth: A Rejoinder. *Capitalism Nature Socialism* 30(2): 267–73. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2018.1563624>
- Kallis, Giorgos, Christian Kerschner és Joan Martínez-Alier (2012): The economics of degrowth. *Ecological Economics* 84: 172–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.08.017>
- Kallis, Giorgos, Vasilis Kostakis, Steffen Lange, Barbara Muraca, Susan Paulson és Matthias Schmelzer (2018): Research On Degrowth. *Annual Review of Environment and Resources* 43(1): 291–316. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102017-025941>

- Kasser, Tim (2002): *The high price of materialism*. Cambridge, MA and London, UK: MIT Press.
- Kasser, Tim (2011): Ecological Challenges, Materialistic Values, and Social Change. O. 89–108 in *Positive Psychology as Social Change*, szerkesztette R. Biswas-Diener. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Keen, Steve (2019): Playing DICE with Life on Earth: Nordhaus's Damage Function. *Patreon*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.patreon.com/posts/26781733>).
- Kerschner, Christian, Petra Wächter, Linda Nierling és Melf-Hinrich Ehlers (2018): Degrowth and Technology: Towards Feasible, Viable, Appropriate and Convivial Imaginaries. *Journal of Cleaner Production* 197: 1619–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.07.147>
- Keyßer, Lorenz T. és Manfred Lenzen (2021): 1.5 °C Degrowth Scenarios Suggest the Need for New Mitigation Pathways. *Nature Communications* 12(1): 2676. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41467-021-22884-9>
- Kihm, Steven (2009): When Revenue Decoupling Will Work... And When It Won't. *The Electricity Journal* 22(8): 19–28. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tej.2009.08.002>
- Kim, Rakhyun E. és Harro van Asselt (2016): Global Governance: Problem Shifting in the Anthropocene and the Limits of International Law. *Research Handbook on International Law and Natural Resources*.
- Koch, Max (2020): Structure, action and change: a Bourdieusian perspective on the preconditions for a degrowth transition. *Sustainability: Science, Practice and Policy* 16(1): 4–14. DOI: <https://doi.org/10.1080/15487733.2020.1754693>
- Kollmuss, Anja és Julian Agyeman (2002): Mind the Gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research* 8(3):239–60. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504620220145401>.
- Kostakis, Vasilis, Andreas Roos és Michel Bauwens (2016): Towards a Political Ecology of the Digital Economy: Socio-Environmental Implications of Two Competing Value Models. *Environmental Innovation and Societal Transitions* 18: 82–100. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eist.2015.08.002>
- Krämer, Ralf (2019): Universal Basic Income – Not Really an Alternative. *Dialogue of Civilizations Research Institute*. Elérés: 2021. május 31. (<https://doc-research.org/2019/10/universal-basic-income-not-really/>).
- Kubiszewski, Ida, Robert Costanza, Carol Franco, Philip Lawn, John Talberth, Tim Jackson és Camille Aylmer (2013): Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress. *Ecological Economics* 93: 57–68. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.019>
- Latouche, Serge (2011): *A nemnövekedés diszkrét bája*. Szombathely: Savaria University Press.
- Lawn, Philip A. (2003): A Theoretical Foundation to Support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and Other Related Indexes. *Ecological Economics* 44(1): 105–18. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00258-6](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00258-6)
- Lent, Jeremy (2020): A Cornerstone of a Moral Economy. *Great Transition Initiative*. Elérés: 2020. december 4. (<https://greattransition.org/gti-forum/basic-income-lent>).
- Lewis-Beck, Michael S. és Guy D. Whitten (2013): Economics and Elections: Effects Deep and Wide. *Electoral Studies* 32(3): 393–95. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.05.010>
- Lietaert, Matthieu (2010): Cohousing's Relevance to Degrowth Theories. *Journal of Cleaner Production* 18(6): 576–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2009.11.016>
- Lomborg, Bjørn (2018): The “No-Growth Prescription for Misery | by Bjørn Lomborg. *Project Syndicate*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.project-syndicate.org/commentary/no-growth-economy-malthusian-hypocrisy-by-bjorn-lomborg-2018-10>).
- Lux, Kenneth (2003): The Failure of the Profit Motive. *Ecological Economics* 44(1): 1–9. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00270-7](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00270-7)
- Macfarlane, Laurie. 2017. It's Time to Call the Housing Crisis What It Really Is: The Largest Transfer of Wealth in Living Memory. *New Thinking for the British Economy*. Elérés: 2021. január 8. (<https://neweconomics.opendemocracy.net/time-call-housing-crisis-really-largest-transfer-wealth-living-memory/>).
- Martínez-Alier, Joan (2012): Environmental Justice and Economic Degrowth: An Alliance between Two Movements. *Capitalism Nature Socialism* 23(1): 51–73. DOI: <https://doi.org/10.1080/10455752.2011.648839>
- Max-Neef, Manfred (2010): The World on a Collision Course and the Need for a New Economy: Contribution to the 2009 Royal Colloquium. *AMBIO* 39(3): 200–210. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13280-010-0028-1>
- Mazzucato, Mariana (2013): *The Entrepreneurial State: debunking public vs. private sector myths*. London: Anthem Press.
- Meadows, Donella H., Dennis L. Meadows, Jorgen Randers és William W. Behrens III. (1972): *Limits to Growth*. New York, USA: Universe Books.
- Meckling, Jonas és Bentley B. Allan (2020): The Evolution of Ideas in Global Climate Policy. *Nature Climate Change* 10(5): 434–38. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41558-020-0739-7>

- Millward-Hopkins, Joel, Julia K. Steinberger, Narasimha D. Rao és Yannick Oswald (2020): Providing Decent Living with Minimum Energy: A Global Scenario. *Global Environmental Change* 65: 102168. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2020.102168>
- Monks, P. S., C. Granier, S. Fuzzi, A. Stohl, M. L. Williams, H. Akimoto, M. Amann, A. Baklanov, U. Baltensperger, I. Bey, N. Blake, R. S. Blake, K. Carslaw, O. R. Cooper, F. Dentener, D. Fowler, E. Fragkou, G. J. Frost, S. Generoso, P. Ginoux, V. Grewe, A. Guenther, H. C. Hansson, S. Henne, J. Hjorth, A. Hofzumahaus, H. Huntrieser, I. S. A. Isaksen, M. E. Jenkin, J. Kaiser, M. Kanakidou, Z. Klimont, M. Kulmala, P. Laj, M. G. Lawrence, J. D. Lee, C. Lioussis, M. Maione, G. McFiggans, A. Metzger, A. Mieville, N. Moussiopoulos, J. J. Orlando, C. D. O'Dowd, P. I. Palmer, D. D. Parrish, A. Petzold, U. Platt, U. Pöschl, A. S. H. Prévôt, C. E. Reeves, S. Reimann, Y. Rudich, K. Sellegri, R. Steinbrecher, D. Simpson, H. ten Brink, J. Theloke, G. R. van der Werf, R. Vautard, V. Vestreng, Ch. Vlachokostas és R. von Glasow (2009): Atmospheric Composition Change – Global and Regional Air Quality. *Atmospheric Environment* 43(33): 5268–5350. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.atmosenv.2009.08.021>
- de Mooij, R. A. (1999): The double dividend of an environmental tax reform. in *Handbook of Environmental and Resource Economics*, szerkesztette J. C. J. M. van den Bergh. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Morgan, Jamie (2020): Degrowth: Necessary, Urgent and Good for You - Book Review of Kallis, G. Paulson, S. D'Alisa G. and Demaria, F. (2020): The Case for Degrowth. *Real-World Economics Review* 93.
- Nadeau, Richard, Michael S. Lewis-Beck és Éric Bélanger (2013): Economics and Elections Revisited. *Comparative Political Studies* 46(5): 551–73. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010414012463877>
- Neumayer, Eric (2000): On the Methodology of ISEW, GPI and Related Measures: Some Constructive Suggestions and Some Doubt on the 'Threshold' Hypothesis. *Ecological Economics* 34(3): 347–61. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(00\)00192-0](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(00)00192-0)
- Nirmal, Padini és Dianne Rocheleau (2019): Decolonizing Degrowth in the Post-Development Convergence: Questions, Experiences, and Proposals from Two Indigenous Territories. *Environment and Planning E: Nature and Space* 2(3): 465–92. DOI: <https://doi.org/10.1177/2514848618819478>
- Nordhaus, William (2018): Projections and Uncertainties about Climate Change in an Era of Minimal Climate Policies. *American Economic Journal: Economic Policy* 10(3): 333–60. DOI: <https://doi.org/10.1257/pol.20170046>
- OECD (2020): *Beyond Growth: Towards a New Economic Approach*. OECD Publishing.
- Okun, Arthur (1962): Potential GDP: Its measurement and significance. *Proceedings of the Business and Economic Statistics Section of the American Statistical Association* 89–104.
- O'Neill, Daniel W., Andrew L. Fanning, William F. Lamb és Julia K. Steinberger (2018): A Good Life for All within Planetary Boundaries. *Nature Sustainability* 1(2): 88–95. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41893-018-0021-4>
- Ostrom, Elinor (2009): A General Framework for Analyzing Sustainability of Social-Ecological Systems. *Science* 325(5939): 419–22. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1172133>
- Paech, Niko (2017): Post-Growth Economics. *Routledge Handbook of Ecological Economics* 477–86. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.taylorfrancis.com/>).
- Parrique, Timothée, Jonathan Barth, Francois Briens, Christian Kerschner, Alejo Kraus-Polk, Anna Koukkanen és Joachim H. Spangenberg (2019): *Decoupling Debunked – Evidence and Arguments against Green Growth as a Sole Strategy for Sustainability*. European Environmental Bureau.
- Peebles, Lynne (2019): How the next Recession Could Save Lives. *Nature* 565: 412. DOI: <https://doi.org/10.1038/d41586-019-00210-0>
- Pfeiffer, Alexander, Richard Millar, Cameron Hepburn és Eric Beinhocker (2016): The '2°C Capital Stock' for Electricity Generation: Committed Cumulative Carbon Emissions from the Electricity Generation Sector and the Transition to a Green Economy. *Applied Energy* 179: 1395–1408. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2016.02.093>
- Pirgmaier, Elke és Julia K. Steinberger (2019): Roots, Riots, and Radical Change—A Road Less Travelled for Ecological Economics. *Sustainability* 11(7): 2001. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11072001>
- Polányi, Karl (1944): *The great transformation: the political and economic origins of our time*. New York, USA: Farrar & Rinehart.
- Posner, Stephen M. és Robert Costanza (2011): A Summary of ISEW and GPI Studies at Multiple Scales and New Estimates for Baltimore City, Baltimore County, and the State of Maryland. *Ecological Economics* 70(11): 1972–80. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2011.05.004>
- Powdthavee, Nattavudh és Andrew J. Oswald (2014): *Does Money Make People Right-Wing and Inegalitarian? A Longitudinal Study of Lottery Winners*. IZA Discussion Paper. 7934. Rochester, NY: Social Science Research Network.
- Preston, Samuel H. (1975): The Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development. *Population Studies* 29(2): 231–48. DOI: <https://doi.org/10.2307/2173509>

- Raworth, Kate (2017): *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st century economist*. London, UK: Random House.
- Réthy, Katalin és Zoltán Dezsény (2013): *Közösség által támogatott mezőgazdaság*. Budapest: Ökológiai Mezőgazdasági Kutatóintézet.
- Richters, Oliver és Andreas Siemoneit (2019): Growth imperatives: Substantiating a contested concept. *Structural Change and Economic Dynamics* 51: 126–37. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2019.07.012>
- Ripple, William J., Christopher Wolf, Thomas M. Newsome, Jillian W. Gregg, Timothy M. Lenton, Ignacio Palomo, Jasper A. J. Eikelboom, Beverly E. Law, Saleemul Huq, Philip B. Duffy és Johan Rockström (2021): World Scientists' Warning of a Climate Emergency 2021. *BioScience* (biab079). DOI: <https://doi.org/10.1093/biosci/biab079>
- Rodríguez-Labajos, Beatriz, Ivonne Yáñez, Patrick Bond, Lucie Greyl, Serah Munguti, Godwin Uyi Ojo és Winfridus Overbeek (2019): Not So Natural an Alliance? Degrowth and Environmental Justice Movements in the Global South. *Ecological Economics* 157: 175–84. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.11.007>
- Roth, Steffen (2017): Marginal Economy: Growth Strategies for Post-Growth Societies. *Journal of Economic Issues* 51(4): 1033–46. DOI: <https://doi.org/10.1080/00213624.2017.1391588>
- Savin, Ivan, Stefan Drews és Jeroen van den Bergh (2021): Free Associations of Citizens and Scientists with Economic and Green Growth: A Computational-Linguistics Analysis. *Ecological Economics* 180: 106878. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2020.106878>
- Schäfer, Andreas, John B. Heywood, Henry D. Jacoby és Ian A. Waitz (2009): *Transportation in a Climate-Constrained World*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Scheidel, Arnim és Anke Schaffartzik (2019): A Socio-Metabolic Perspective on Environmental Justice and Degrowth Movements. *Ecological Economics* 161: 330–33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.02.023>
- Schmelzer, Matthias (2015): The Growth Paradigm: History, Hegemony, and the Contested Making of Economic Growthmanship. *Ecological Economics* 118: 262–71. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2015.07.029>
- Schwartz, Shalom H. (2012): An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture* 2(1). DOI: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Sedlacek, Tomas (2013): *Economics of Good and Evil*. Oxford, UK.: Oxford University Press.
- Singh, Neera M. (2019): Environmental Justice, Degrowth and Post-Capitalist Futures. *Ecological Economics* 163: 138–42. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.014>
- Smil, Vaclav (2019): *Growth: From Microorganisms to Megacities*. Cambridge, MA, USA.: The MIT Press.
- Solow, Robert M. (1974): The Economics of Resources or the Resources of Economics. *The American Economic Review* 64(2): 1–14. DOI: <https://doi.org/10.2307/1816009>
- Soper, Kate (2008): Alternative Hedonism, Cultural Theory and the Role of Aesthetic Revisioning. *Cultural Studies* 22(5): 567–87. DOI: <https://doi.org/10.1080/09502380802245829>
- Sorrell, Steve és John Dimitropoulos (2008): The rebound effect: Microeconomic definitions, limitations and extensions. *Ecological Economics* 65(3): 636–49. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2007.08.013>
- Spiegelaere, Stan de és Agnieszka Piasna (2017): *The Why and the How of Working Time Reduction*. Brussels: European Trade Union Institute.
- Steffen, Will, Katherine Richardson, Johan Rockström, Sarah E. Cornell, Ingo Fetzer, Elena M. Bennett, Reinette Biggs, Stephen R. Carpenter, Wim de Vries, Cynthia A. de Wit, Carl Folke, Dieter Gerten, Jens Heinke, Georgina M. Mace, Linn M. Persson, Veerabhadran Ramanathan, Belinda Reyers és Sverker Sörlin (2015): Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet. *Science* 347(6223). DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1259855>
- Stern, David I. (2004): The Rise and Fall of the Environmental Kuznets Curve. *World Development* 32(8): 1419–39. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.03.004>
- Stern, David I. (2017): The Environmental Kuznets Curve after 25 Years. *Journal of Bioeconomics* 19(1): 7–28. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10818-017-9243-1>
- Stern, Nicholas (2007): *Stern Review: The economics of climate change*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Stevenson, Betsey és Justin Wolfers (2008): *Economic growth and subjective well-being: reassessing the Easterlin paradox*. 14282. Cambridge, MA, USA.: National Bureau of Economic Research.
- Stewart, Emily (2019): Poll: Two-Thirds of Americans Want to Break up Companies like Amazon and Google. *Vox*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.vox.com/policy-and-politics/2019/9/18/20870938/break-up-big-tech-google-facebook-amazon-poll>).
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen és Jean-Paul Fitoussi (2009): *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*.
- Strunz, Sebastian és Harry Schindler (2018): Identifying Barriers Toward a Post-Growth Economy – A Political Economy View. *Ecological Economics* 153: 68–77. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2018.06.017>

- Stubnya Bence (2015): Függséget okoz a közmunka. *Index*, november 23.
- Supran, Geoffrey és Naomi Oreskes (2017): Assessing ExxonMobil's Climate Change Communications (1977–2014). *Environmental Research Letters* 12(8): 084019. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aa815f>
- Supran, Geoffrey és Naomi Oreskes (2020): Addendum to 'Assessing ExxonMobil's Climate Change Communications (1977–2014)' Supran and Oreskes (2017 Environ. Res. Lett. 12 084019). *Environmental Research Letters* 15(11): 119401. DOI: <https://doi.org/10.1088/1748-9326/ab89d5>
- Szabó Dorottya (2014): A rövid ellátási láncban rejlő lehetőségek és veszélyek Magyarországon. *Acta Carolus Robertus* 4(2): 109–18.
- Szemerédi, Eszter és Szigeti Cecília (2019) Zöldúton – Pénzalternatívák és alternatív pénzek a fenntartható fejlődés szolgálatában. *Valóság* 62(1): 65–84.
- Takács-Sánta, András (2017): *A közlegelők komédiája*. Budapest: L'Harmattan.
- Teirstein, Zoya (2019): Poll: The Green New Deal Is as Popular as Legalizing Weed. *Grist*. Elérés: 2020. december 4. (<https://grist.org/article/poll-the-green-new-deal-is-as-popular-as-legalizing-weed/>).
- Tencati, Antonio és Laszlo Zsolnai (2009): The Collaborative Enterprise. *Journal of Business Ethics* 85(3): 367–76. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10551-008-9775-3>
- Tong, Dan, Qiang Zhang, Yixuan Zheng, Ken Caldeira, Christine Shearer, Chaopeng Hong, Yue Qin és Steven J. Davis (2019): Committed Emissions from Existing Energy Infrastructure Jeopardize 1.5 °C Climate Target. *Nature* 572(7769): 373–77. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1364-3>
- Turner, Adair (2017): Is Productivity Growth Becoming Irrelevant? – Adair Turner. *Social Europe*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.socialeurope.eu/is-productivity-growth-becoming-irrelevant>).
- Tversky, Amos és Daniel Kahneman (1991): Loss Aversion in Riskless Choice: A Reference-Dependent Model. *The Quarterly Journal of Economics* 106(4): 1039–61. DOI: <https://doi.org/10.2307/2937956>
- Vadén, T., V. Lähde, A. Majava, P. Järvensivu, T. Toivanen, E. Hakala és J. T. Eronen (2020): Decoupling for Ecological Sustainability: A Categorisation and Review of Research Literature. *Environmental Science & Policy* 112: 236–44. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016>
- Vague, Richard (2017): Rapid Money Supply Growth Does Not Cause Inflation. *Economics*. Elérés: 2021. május 28. (<https://economics.com/moneysupply/>).
- Van Vugt, Mark (2009): Averting the Tragedy of the Commons: Using Social Psychological Science to Protect the Environment. *Current Directions in Psychological Science* 18(3): 169–73. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8721.2009.01630.x>
- Varufákisz, Jánisz (2016): The universal right to capital income. *Project Syndicate*. Elérés: 2020. december 4. (https://www.verein-grundeinkommen.ch/sites/default/files/uploads/the_universal_right_to_capital_income_by_yanis_varoufakis_-_project_syndicate.pdf).
- Varufákisz, Jánisz (2019): Sharing New Vision for Business and Capitalism. *Irish Examiner*. Elérés: 2020. december 4. (<https://www.irishexaminer.com/opinion/commentanalysis/arid-30972828.html>).
- Victor, Peter (2008): *Managing without growth: Slower by design, not disaster*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Warren, Team (2019): Here's How We Can Break up Big Tech. *Medium*. Elérés: 2020. december 4. (<https://medium.com/@teamwarren/heres-how-we-can-break-up-big-tech-9ad9e0da324c>).
- Watts, Jonathan (2019): Vaclav Smil: 'Growth Must End. Our Economist Friends Don't Seem to Realise That'. *The Guardian*. Elérés: 2020. december 4. (<http://www.theguardian.com/books/2019/sep/21/vaclav-smil-interview-growth-must-end-economists>).
- Weiss, Martin és Claudio Cattaneo (2017): Degrowth – Taking Stock and Reviewing an Emerging Academic Paradigm. *Ecological Economics* 137: 220–30. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2017.01.014>
- World Bank (2012): *Turn Down the Heat: Why a 4°C Warmer World Must Be Avoided*. Washington, DC, USA: World Bank.
- WWF (2020): *Living Planet Report 2020: Bending the Curve of Biodiversity Loss*. szerkesztette R. E. A. Almond, M. Grooten, és T. Petersen. Gland, Switzerland: WWF.

Ántal Miklós

Tudományos főmunkatárs, MTA-ELTE Lendület Új Vízió Kutatócsoport